

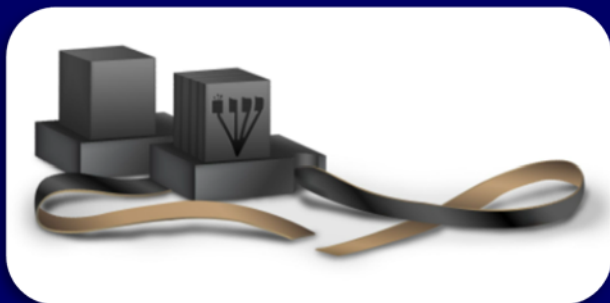
גנזי תפילין

אסופת גנזים מתורתם של ראשונים

בענייני מצות תפילין

היוצאים לאור לראשונה מכתבייד

עם מבואות, ביאורים והערות

גנזי תפילין
אסופת גנזים מתורתם של ראשונים
בענייני מצות תפילין

ספרי המחבר

- **ספר גימטריאות** לרבינו יהודה החסיד: ביאורים ורמזים על התורה לפי סדר הפרשיות, מוסר וחסידות, דרוש ואגדה, גימטריאות וראשי תיבות וענינים נוספים. ירושלים תשסה. שני כרכים, 56 + תתראה עמודים.
 - **אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות** לרבינו יהודה החסיד: אמונות ודעות וסוד הייחוד בדרך לימוד מתופעות טבע. ירושלים תשסו. 39 + תקטז עמודים.
 - **ספר קושיות** לאחד מן הראשונים באשכנז: טעמי מנהגים והלכות, ביאורי פסוקים, פירושי אגדה ומדרשים עלומים בדרך קושיא ותירוץ. ירושלים תשסז. 13 + שסז עמודים.
 - **סודי חומש ושאר** מתלמידי רבינו יהודה החסיד: פירושים, גימטריאות ופרפראות על התורה, שיר השירים, איוב ורות. ירושלים תשסט. 5 + רכח עמודים.
 - **תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח'**: שיר מחורז בהנהגת התשובה ודרכיה. ירושלים תשעד. 37 + רח עמודים.
 - **דרשות לימי התשובה** מבית מדרשם של חסידי אשכנז. ירושלים תשעד. 11 + עד עמודים.
 - **גזני חג הסוכות**: אסופת גזנים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות. ירושלים תשעה. 12 + שע עמודים.
 - **'אחר שלישים במועצות אשית'**: יוצר לחתן מאת רבינו יצחק ב"ר אלעזר הלוי עם פירוש לאחד מן הראשונים באשכנז. ירושלים תשעט. 12 + סב עמודים.
 - **גזני תפילין**: אסופת גזנים מתורתם של ראשונים בענייני מצות תפילין. ירושלים תשפב (הדפסה שניה מתוקנת). עד עמודים.
 - **ארבע דרשות נישואין**: לאחד מחכמי ביונטיון הקדמונים. ירושלים תשפב. צח עמודים.
-
- **סגולה**: עיונים וברורים במנהג והלכה, פיוט, מדרש ואגדה, ספר ראשון. ירושלים תשעב. 153 עמודים.
 - **סגלה**: גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת - אסופת גליונות 01-25. ירושלים תשפב. 414 עמודים.
 - **נהגו ישראל**: עיונים וביירוים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות. ירושלים תשפ. [38] + קכט עמודים.
 - **אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא**: פנינים אשר משיתי ממצולות ים של שמואל מאוצרות הר"ש אשכנזי שליט"א. ירושלים תשעא. שני כרכים, 18 + 952 עמודים.
 - אלף חסר תליסר מכתבי תורה וחכמה [...] **אגרות שמואל**: כסדר כתיבתם [...] בידי [...] ר' שמואל אשכנזי. ירושלים תשפא. שלושה כרכים, כו + 1781 עמודים.

גנזי תפילין

אסופת גנזים מתורתם של ראשונים

בענייני מצות תפילין

היוצאים לאור לראשונה מכתבי־יד

עם מבואות, ביאורים והערות

בתוספת שני פרקי עיון

בעזר החונן לאדם דעת, עלידי

יעקב ישראל

בן הרב שמואל דב

סטל

פה ירושלים תובב"א

בשנת תשפא לפ"ק

הדפסה ראשונה: טבת תשפא

במספר עותקים מצומצם

הדפסה שנייה עם תיקונים: אדר ראשון תשפב

במאה ועשרים עותקים

בכל ענייני החוברת ניתן לפנות אל:

יעקב ישראל סטל

רח' חיי אדם 28

ירושלים

טל: 052-7609441

דוא"ל: alfabita99@gmail.com

ניתן להירשם לקבלת מאמרים ועדכונים על פרסומים חדשים 📧

תשפא © 2021

כל הזכויות שמורות למהדיר

אין להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, או להפיץ חוברת זו,

בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או אחר,

ללא אישור בכתב מהמו"ל

תוכן העניינים:

פתח דבר

- א טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע
- א • מבוא
- א • מהדורה ד
- כט הלכות תפילין מסידור כתב־יד
- כט • מבוא
- כט • מהדורה לט
- כט • נספחים
- נג גילוח השיער שבמקום קשר התפילין
- סה גודל התפילין בזמן חז"ל
- סט
- עג רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
- עד תיקונים והוספות להדפסה שנייה

פתח דבר

אודה לאל נותן התורה ומצוותיה אשר זיכני לעסוק בתורתם של ראשונים וקדמונים, לעמול בדבריהם, לפענח צפונותיהם, ולהוציאם לאור לראשונה מתוך כתבי יד עם מראי מקומות, ביאורים והערות.

רובה של המחברת הנוכחית הוקדשה לההדרת שני פרקים רחבים מתורת קדמוננו בעניינה של מצות תפילין, והם מגלגלים באגדה, בדרוש, בהלכה ובמנהג. לצד תורת הקדמונים העמדתי גם שני פרקי מחקר קצרים מאשר חנני א'להי, הנוגעים גם הם למצוה יקרה זו.

המחברת יוצאת לכבוד שמחת ברי המצוה של הבחור הנבחר **אלימלך דוב מרדכי** בן ידידי הר"ר שלמה **עדעלשטיין**, ביום כ"ז באדר תשפ"א, ולרגל סיימו את ששת סדרי משנה. יהי רצון, ומצות תפילין תמשיך עליו שפע קודש, לעבוד את ה' ולעסוק בתורתו כאשר עם לבבו,

כעתירת

יעקב ישראל סטל

פה עיר הקודש ירושלים תובב"א

טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע

מבוא

כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Cod. Parm. 2785 (מתכ"י: F13634), בכתובה ספרדית-בינונית, הוא קובץ מגוון, המחזיק למעלה משלושים חיבורים וקטעי חיבורים שונים, כמו: מדרשים ופרקי אגדה; תשובות ופירושי גאונים; פירוש למסכת אבות; קטעים מחיבוריו של הרמב"ם; פירושי תפילות וליקוטים שונים. אחת מחטיבות הקובץ פותחת בכותרת "אתחיל טעמי תפלין וטעמי ציצית" (דפים א-112א-116א), וחטיבה זו נדפסת כאן לראשונה.

ב'טעמי תפילין וטעמי ציצית' מסביר המחבר את טעמן של מצוות אלו ולמה רומזים פרטיהן וענייניהן. הוא פותח ב"טעם תפילין" (א)¹, וממשיך להסביר "מה טעם עושין ארבעה בתים בשל ראש" (ב); "מפני מה אין מניחין התפילין של ראש בין העינים" (ג); "מה טעם הן מרובעות" (ו), ומדוע "מכניסין את התפילין במטלית ובשער ובגידין" (ז), וגם מטעים את עניינן של הרצועות ודרכי עיבודן (י) ומדוע הן שחורות ותלויות (יא). כך הוא מוסיף להסביר פרטים ועניינים נוספים באותן מצוות, ומרביט דבריו מוקדשים למצוות תפילין.

חלק מהסבריו וטעמיו של מחברנו נובע מדברי חז"ל, אך רובם הוא מדעתו הרחבה. הרבה מטעמיו של המחבר הם בדרך ההקבלה המספרית, ולעתים שכיחות נראים מעושים ומאולצים. כן למשל, הסברו לטעמה של השי"ן בעלת שלושה ראשים שעל אחד מצדדי בית התפילין של ראש:

טעם מש"ן של שלשה ראשים: כנגד שלשה דברים שברא הקב"ה בכל יום של ששת ימי בראשית... כנגד ג' מלאכים שראה אברהם אבינו ע"ה... וכנגד ג' סאים... וכנגד בעלי ברית אברהם, והם: ענר אשכול וממרא... כנגד ג' ימים שבהם הוכן יצחק לעקדה... כנגד ג' כתרים שהנחיל יעקב אבינו לבניו... כנגד ג' פעמים שירדו בני יעקב למצרים... כנגד ג' אחים שנאלו ישראל על ידם... (אות טז).

רשימה זו נראית מלאכותית ולא מעט שרירותית. הכותב אינו מסביר את זיקתם ושכיחותם של אותם ענייני השלושה הרבים שרשם לשלושת הראשים של השי"ן

שבתפילין, וגם עיון מעמיק לא מסייע בהבנת העניין². ניתן אפוא לטעון, שבדרך זו יכול היה המחבר להוסיף כהנה וכהנה ענייני שלושה. אך למרות זאת, דברי מחברנו מעניינים ומחכימים לא מעט, ולמדים מהם פרטי מנהג והלכה חדשים וגם ענייני אגדה לא ידועים, כפי שיראה המעיין.

זהות מחבר 'טעמי תפילין וטעמי ציצית' לא נודעה, אך בנוגע למקומו וזמנו ניתן לשער בהסתברות מרובה, שהוא פעל בספרד לא יאחר מהמחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. כתיב היד הועתק בעיר אונקסטילו (Uncastillo), במדינת אראגון שבספרד, וההעתקה נסתיימה בראש חודש טבת ה'נ' (סוף שנת 1289)³. מכך שפעילותו של המחבר אינה מאוחרת למחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה, וככל הנראה היתה בספרד, מאחר שהעתקו היחידי של החיבור הגיענו משם, השערה המקבלת סיוע רב מזיקתו המרובה של חיבורנו לחיבוריו של ר' בחיי ב"ר אשר אבן-חלאווה, שפעל בסראגוסה, בירת מדינת אראגון, לא הרחק מהעיר אונקסטילו⁴.

אין ספק בדבר זיקת חיבורנו לשניים מחיבורי ר' בחיי אבן-חלאווה - פירוש התורה ו'כד הקמח'⁵, אך עדיין יש לברר, מי הושפע ממי, האם מחברנו נטל מר' בחיי אבן-חלאווה או להיפך. ובכן, תולדות זמן פעילותו של ר' בחיי מעורפלים למדי ומשוערים לסביבות השנים ה'טו-ק (1255-1340)⁶, אבל ברורה יותר זמן כתיבת שניים מחיבוריו. את פירושו המפורסם על התורה הוא חיבר סביבות שנת ה'צא (1291), ואת ספרו 'כד הקמח' הוא כתב לאחר מכן, בשנה לא ידועה⁷. ומאחר שאין ספק שחיבורנו נכתב לפני שנת

2 בכך שונה מחברנו מהקבלותיהן המספריות של חסידי אשכנז, אשר - בדרך כלל - ניתן לעמוד על זיקתן ושייכותן.

3 כן הודיע המעתיק בקולופון שבסופו של כתב-היד, דף 160א: "אני שמואל בר' יוסף הסופר ש"צ בן כבוד ר' שמואל הסופר מ"כ בן כבוד ר' יוסף הסופר ז"ל, כתבתי ספר זה, שנקרא שמו פרק חלק, וסיימתי אותו בראש חדש טבת, והוא יום חמישי, בשנת חמשת אלפים וחמשים ליצירה, באון קשתיל. והאל ברחמי יצילני מן הצרות שאנו שרויים, ויראנו בבנין בית הבחירה עם כל ישראל ויהודה, אמן ואמן".

4 המרחק האווירי בין שתי הערים הוא כ-110 ק"מ.

5 על זיקה ברורה זו הערתי בהערות לחיבורנו. ראה להלן במהדורה, הערות 6, 19, 25, 32, 141, 171, 172, 175, 176, 177, 179, 198-199, 228, 231, 234.

6 ספרי עזר שונים רשמו את שנת פטירתו סביבות ה'ק, 1340 (ראה למשל: אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ערך 'רבנו בחיי נ' חלאווה', בעריכת מ' מרגליות, ירושלים תש"ו, עמ' 259), ושנת לידתו, אליבא ערכו בויקיפדיה העברית, היא ה'טו, 1255. מאידך חוגגת הערבוביה ברישומי מפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי, שעלידי הספרייה הלאומית בירושלים. בתחילה נכתב שנפטר בשנת 1340, אך לאחר מכן נרשמו שנות לידתו ופטירתו: 1260-1315, וגם נשתבשו קשות התאריכים העבריים: ד"א כ - ד"א עה, במקום: ה"א!

7 על זמן כתיבת פירושו לתורה, ראה: פירוש רבינו בחיי, א, מבוא, עמ' 8-9. ובנוגע לכתיבת 'כד הקמח' אחרי פירוש התורה, ראה: כד הקמח, מבוא, עמ' יא-יב והערה 4. בין היתר כתב שם המהדיר: "יש רמזים שונים בחיבור זה המעידים שהוא נתחבר על ידי רבינו אחר שגמר את ביאורו

ה'צא, שכן אפילו העתקתו – שאינה כתיבת המחבר עצמו – קדמה לו בשנה, הרי שהוא קדם לפירוש התורה של ר' בחיי ובוודאי לספרו 'שלחן של ארבע', ונמצא לכאורה, שר' בחיי השתמש ושאל מחיבורו. אמנם מאידך, בחיבורי ר' בחיי משולבים העניינים ומאורגנים במסכת רציפה אחת, עם השתלשלות וזיקה הגיונית בין עניין לעניין, ואילו בחיבורו פוצלו אותם נושאים לעניינים עצמאיים העומדים בפני עצמם אשר סדרם אינו מובן אילולא השוואתם לנאמר בספרי ר' בחיי⁸, משתמע אפוא, שחיבורי ר' בחיי הסי' הם המקור למחברו. ולפי שאי אפשר להעמיד את שני הצדדים כאחד, לא נותר אלא לשער ששני המחברים – מחברו ור' בחיי שאבו ממקור שלישי הקדום לשניהם, שלא נודע מי הוא.

להלן נדפסים לראשונה "טעמי תפילין וטעמי ציצית", ותודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהפנה את תשומת לבי אליו. העתקתי את כתב־היד במדויק, אלא שנתתי רווח בין פרשה לפרשה וחילקתי את החיבור לסעיפים ממוספרים. פענחתי קיצורים וראשי תיבות שאין ספק בפתרונם, תוך הקפדה להטיל גרש המציין את הכתיב המקוצר שבכתב־היד. מראי מקומות למקראות שילבתי (בגופן מוקטן) בגוף החיבור, ושאר מראי מקומות ניתנו בהערות יחד עם עניינים אחרים שנידונו בהן. "ויהי נועם יי אלהינו עלינו" וגו'.

הגדול לתורה... ועיין מבוא שלי לפירוש רבינו על התורה, שביררתי, שרובו של הפירוש נכתב כבר בשנת ה"א נ"א. לפי זה ניתן להיקבע בוודאות, שספר 'כד הקמח' נכתב לאחר מיכן, ולא נמצא שום רמז על הזמן בדיוק". ואיני יודע על סמך מה קבע יוט"ל צונץ: "כידוע חובר 'כד הקמח' על ידי רבנו בחיי בשנת 1290 [=ה'צ'] בקירוב" (יוט"ל צונץ, מנהגי תפילה ופיוט בקהילות ישראל, תרגום ומהדורת ז' ברויאר וא' פרנקל, ירושלים תשעו, עמ' 233).

חיבור נוסף שלו הוא 'שלחן של ארבע', ואין כל מידע על זמן כתיבתו. כן כותב הרב ח"ד שעוועל, אחד ממהדירי החיבור: "אין בספר כל רמז לזמן שבו נכתב". ראה: שלחן של ארבע, מהדורת הנ"ל (בתוך: כתבי רבינו בחיי), ירושלים תשל, מבוא, עמ' תנה. ונסינו למצוא רמז "לקבוע זמן חיבור הספר בשנת סה או אחר שנה זו בקירוב" (שם, עמ' תנה-תנו הערה 4), אין לו כל יסוד.

מהדורה

אתחיל טעמי תפלין וטעמי ציצית

[א] טעם תפלין זהו: כל המניח תפלין בכוונה כאילו מקיים תרי"ג מצות¹. כיצד, שתמצא בתפלין של ראש שני² שיני"ן³, הרי הן במנין שש מאות⁴, ושני שיני"ן שנעשית מהם דיבור - שש ושש ששה הן⁵, הרי שש מאות וששה, ושבעה ראשים שיש להן, הרי הן תרי"ג מצות במנין⁶.

[ב] ומה טעם עושים ארבעה בתים בשל ראש, מפני שכתוב בפרשת שמע (דברים ו ח): "והיו לטטפת בין עיניך", חסר שני ווי"ן, ואומרים במקום אחד ששמו כתפי בשביל שתים - טט, ובמקום ששמו אפריקי, אומרים בשביל שתים - פת, הרי "טטפת" - ארבעה⁷. ומה טעם אין בתפלה של יד אלא בית אחד, מפני שכתוב (שמות יג ט): "והיה לאות"⁸, אות אחת בלבד⁹.

[ג] ומפני מה אין מניחין התפלין של ראש בין העינים, כמו שכתוב (שמות שם): "בין עיניך", מפני שכתוב בתורה (דברים יד א): "ולא תשימו קרחה בין עיניכם", מה להלן במקום שמוחו של תינוק רופס, אף כאן בתפילין, במקום שמוחו של תינוק רופס¹⁰. וזהו המקום שהשער כלה במצחו¹¹.

[ד] ומה טעם מניחין תפלה של יד על השמאל, מפני שכתוב (שמות יג טז): "והיה לאות

1 כן בכמה ראשונים בשם ירושלמי או מכילתא (עי' ספר המנהיג, הלכות תפילין, עמ' תרו ובכל הנסמן שם בהערה ל'ש' 44), ולפנינו ליתא.

2 תיבת 'שני' נכתבה בין השיטין.

3 ראה שמושא רבה, עמ' 491: "ובעי דליצור בקלפא דביתא צורה דשי"ן, דימינא תלת רישי ודסמאלא ארבעה רישי".

4 כלומר: ש+ש = 600 (בגימטריא).

5 כלומר: ש+ש = ש (6).

6 כל העינים בכד הקמח, ערך 'תפילין', עמ' תמו, וקדם לו בספר המנהיג, הלכות תפילין, עמ' תרכו, בשם "חסידי אלמניא", הם חסידי אשכנז.

7 הכל מבבלי, מנחות לד רע"ב.

8 בפסוק: "והיה לך לאות על ירך".

9 בבלי, מנחות לד ע"ב.

10 על-פי בבלי, מנחות לו ע"ב: "תנו רבנן: 'בין עיניך' - זו גובה שבראש. אתה אומר: זו גובה שבראש, או אינו אלא בין עיניך ממש? נאמר כאן 'בין עיניך' ונאמר להלן 'לא תשימו קרחה בין עיניכם למת', מה להלן בגובה שבראש, מקום שעושה קרחה, אף כאן בגובה של ראש, מקום שעושה קרחה". וסיום דברי מחברנו הוא על-פי מנחות לו ע"א: "'בין עיניך', זו קדקד. היכא? אמרי דבי רבי ינאי: מקום שמוחו של תינוק רופס".

11 כנראה צ"ל: "וזהו מהמקום שהשער כלה במצחו". ראה טור, או"ח, סימן כז: "מקום תפילין של ראש, מהתחלת עיקרי השער במצחו עד סוף המקום שמוחו של תינוק רופס, והוא כל גובה הראש".

ה טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע • מהדררה

על ידכה", אל תיקרי "ידכה" אלא "יד כהה", ולא עוד אלא, שאין קורין לימין 'יד' אלא לשמאל¹².

[ה] ומה טעם נותנין שי"ן של ארבעה ראשים משמאל המניח¹³, מפני שבאותה בית יש פרשת "קדש לי" (שמות יג א ואילך)¹⁴, כדי שיהא שי"ן של ארבעה ראשים כשאדם עומד לפני השכינה לימין השכינה, שלו ארבעה רוחות העולם.
[ו] ומה טעם הן מרובעות¹⁵, כנגד ארבע רוחות העולם.

[ז] ומה טעם מכניסין את התפילין במטלית ובשער ובגידין¹⁶, אמרו: מפני שהוא אות למתי ישראל, שעתידי הקב"ה להחיותם ולהקימן בשערן ובגידין עליהם והעור מלמעלה, כשם שהתפילין מחופין בעור. ועוד, שעתידין ישראל לקום בלבושיהם, שנ' אמר (איוב לח יד): "ויתצבו כמו לבוש"¹⁷. בבשר ובגידין ובעור מנין, שנ' אמר (יחזקאל לו ו): "והעליתי עליכם בשר, וקרמתי עליכם עור" מלמעלה¹⁸. כשם שיש לגוף גידים ובשר ועור ומלבוש במטלית ובשער עליו, כך התפילין, שהפרשיות עצמן הן כנגד הגוף, והקלף – במה שהן כתובין – הוא כנגד הבשר, והמטלית הוא כנגד המלבוש, והגידין – במה שהן תפורין – כנגד גידי אדם¹⁹.
ועוד טעם אחר מפני מה שהן נכרכות בשער, משום שנ' אמר (דניאל ז ט): "ישער רישיה כעמר נקא". והאותיות²⁰ דומות לעינים, מה העינים רואות אף התורה מאירה, שנ' אמר (תהלים יט ט): "ברא מאירת עינים".

12 הכל מבבלי, מנחות לו סע"ב - לז רע"א.

13 ראה שמושא רבה, עמ' 491: "ובעי דליצור בקלפא דביתא צורה דשי"ן, דימינא תלת רישי ודסמאלא ארבעה רישי". והסכימו רוב הראשונים שהכוונה לימין ושמאל המניח. ראה רמב"ם, הלכות תפילין, ג ב: "שלשה ראשין מימין המניח תפילין, ודמות שי"ן שיש לה ארבעה ראשים משמאל המניח". וכך בספר התרומה, סימן ח, עמ' תמב-תמג; סמ"ג, עשין כב, דף קד ע"ד; פסקי הרא"ש, הלכות קטנות, תפילין, סימן ח; טור, או"ח, סימן לב, ועוד.

14 כן גם לשיטת רש"י וגם לשיטת רבנו תם. ראה: טור, או"ח, ראש סימן לד.

15 בבלי, שבת כח ע"א: "תפילין מרובעות הלכה למשה מסיני".

16 בבלי, שבת כח ע"ב: "תפילין... נכרכות בשערן ונתפרות בגידן". והכיסוי במטלית נזכר בשמושא רבה, עמ' 490: "ובעי דליצורכנאו בחוטי דשערי... וליכרוך עליה קילפא או שילפא". וכך בטור, או"ח, סימן לב: "ויש כורכין על כל פרשה קלף קטן קודם שניתנין איתה בבית, וכן נראה בשימושא רבא".

17 ראה מסכת שמחות, כג: "כסותו שירודת עמו לשאול, היא באה עמו לעתיד לבוא, שנאמר: 'תתהפך כחומר חותם, ויתצבו כמו לבוש'".

18 אע"פ שהפסוק מדבר במתים שהחיה יחזקאל בבקעת דורא, הרי שהדבר הוא כסמל לתחיית המתים הכללית שלעתיד לבוא. ראה: יחזקאל לו יב-יד.

19 כל העניין מקורו בכד הקמח, ערך 'תפילין', עמ' תמו. ושם נוסף בסופו: "זוה רמז לכל מי שהוא ירא שמים ומניח תפילין, שהוא זוכה לתחיית המתים".

20 כנראה כוונתו, לאותיות הפרשיות שנכתבו על הקלף. והוא ממשיך את דימוי התפילין לגוף האדם.

[ח] ומה טעם הן סתורים²¹, משום שנ'אמר (תהלים צא א): "ישוב בستر עליון".
 [ט] ומה טעם מניחין התפילין בקדקד, מפני ששם הנפש המעולה²². כי ארבע נפשות יש לנו, לכל אדם, אבל הנפש היושבת בקדקד הוא הנפש שאינה חוטאת, והיא משבחת להקב"ה תמיד, והיא נוהגת וסובלת את האדם, כמו הקב"ה שנוהג וסובל את העולם, ואמ'ר הקב"ה: תבוא זו הנפש היושבת בגבהו של גוף, ותשבח להקב"ה שהוא גבוה על כל העולם כלו²³. והיא הנפש שאמ'ר דוד ע"ה: "יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם, ברכי נפשי את יי" (תהלים קד לה). כל'מר: כשיתמו שלש הנפשות החוטאות שהן נהנות באכילה ושתייה, ונוטות את האדם²⁴ לידי עבירה, כשיתמו מן העולם - "ברכי נפשי את יי".

[י] ומה טעם ברצועות, משום שנ'אמר (הושע יא ד): "בחבלי אדם אמשכם" וגו'²⁵. ומאי טע'מא דמליה²⁶, משום שנ'אמר (ויקרא ב יג): "על קרבנך תקריב מלח". ומאי טע'מא דקמיה, מפני שיש בקמח חמשה מינין - חטים ושעורים וכוסמין ושבולת שועל ושיפון²⁷, כנגד חמשה חומשי תורה, ולא עוד אלא שנמשלה התורה בקמח, כי כך שנו חכמ'ים ז"ל באבות (ג יז): אם אין קמח אין תורה, אם אין תורה אין קמח. ומאי טע'מא דעפיץ, מפני שהוא מקבץ את העור²⁸, וכשם שהוא מקבץ, כך עתיד הקב"ה לקבץ את ישראל למקומם, שנ'אמר (יחזקאל לו יב): "והבאתי אתכם אל אדמתכם"²⁹.

21 פרשיות התפילין מוסתרות ומחופות בעור הבית. ואולי גם: מכוסות במטלית; עי' לעיל, ליד הערה 16 ובה.

22 השווה סידור הרוקח, עמ' רצב: "והיו לטוטפות בין עיניכם, בבין העינים, במקום שמוח תינוק רופס, ששם שכן הנשמה שם התפילין"; תלמידי רבינו יונה על הרי"ף, ברכות ח ע"א (מדפי הרי"ף): "שבתפילין שבראש, אדם משעבד לבורא יתברך הנשמה שהיא במוח, ובתפילין שבזרוע אדם משעבד גופו...". ראה גם פירוש רבינו בחיי, ב, שמות יג טז, עמ' קד: "טעם הנחתם בראש, כי הוא מקומם הראוי ושם כח הנשמה".

23 השווה מדרש תהלים, קג ד, עמ' 433: "מה הנפש הוּו סובלת את הגוף, כך הקב"ה סובל את עולמו; ומה הנפש הוּו יחידה בגוף, כך הקב"ה יחיד בעולמו...; מה הנפש טהורה בגוף שהיא למעלה, אף הקב"ה טהור והוא למעלה מעולם... תבא הנפש שיש בה כל המדות הללו, ותודה ותקלס להקב"ה שיש בו כל המדות הללו". והשווה גם: בבלי, ברכות י ע"א.

24 אולי צ"ל: "זמטות את האדם...".

25 כן בכד הקמח, ערך 'תפילין', עמ' תמוח.

26 מעיקר הדין פרשיות התפילין כשרות רק אם נכתבו על קלף דמליח, דקמיה ודעפיץ, אלא ש'העיבוד שלנו שעושיין עכשיו בסיד הגוים, חשוב כמליח וקמיה ועפיץ שהיו עושיין בימי חכמי התלמוד" (ספר המנהיג, הלכות תפילין, עמ' תקצד).

27 עי' למשל: משנת פסחים, ב ה; בבלי, פסחים לה ע"א.

28 העפצים מכווצים ומכנסים את העור.

29 בפסוק: "והבאתי אתכם אל אדמת ישראל".

[יא] ומאי טעמא רצועות שחורות³⁰, משום שנאמר (שיה"ש ה ב): "קווצותיו תלתלים שחורות כעורב"³¹.

ולמה תולין הרצועות כשמחזירין על הצואר ומשימין אותן על הלב, משום שנאמר (משלי ג ג): "קשרם על גרגרותיך, כתבם על לוח לבך".

ולמה תולין הרצועות, משום שנאמר (שיה"ש ה ב): "תלתלים"³².

[יב] ומפני מה בשני שיני'ן של תפילין שבעה ראשים³³, כנגד שבעה קדישין³⁴, וכנגד שבעה רקיעים³⁵.

[יג] ומפני [מה] יש מחיצה בין כל בית ובית של תפילין³⁶, כנגד מחיצות שיש בין כל רקיע ורקיע.

[יד] ושי'ן של שלשה ראשים³⁷, כנגד שלשה שבתפילין³⁸, ושי'ן של ארבעה³⁹, כנגד ארבעה בתים של תפילין⁴⁰. פירוש אחר של שי'ן של ג' ראשים: כנגד שלשה אבות⁴¹.

פירוש אחר: כנגד כהנים לויים וישראל. פירוש אחר: כנגד תורה, נביאים וכתובים.

פירוש אחר: כנגד ג' שקראו בתורה בחול⁴². פירוש אחר משי'ן של ארבעה ראשים:

כנגד ד' חיות⁴³. פירוש אחר משתי השיני'ן, שהן שש⁴⁴, כנגד ששת ימי בראשית,

וכנגד שיתא סידרי שההלכה⁴⁵, וכנגד ששה שמות שהיו באבן האפוד, שנאמר (שמות

30 בבלי, שבת כח ע"ב.

31 השווה: כד הקמח, ערך 'תפילין', עמ' תמח. צוטט להלן, הערה 32.

32 דורש את "תלתלים" מלשון תלוי. וכדברי מחברנו כן בכד הקמח, ערך 'תפילין', עמ' תמח: "משפט התפילין שיהיו בהן רצועות... ושהיו הרצועות שחורות, תלויות מלמעלה למטה לפניו, משום שנאמר: 'קווצותיו תלתלים שחורות כעורב', וקבלו רז"ל: רצועות שחורות הלכה למשה מסיני".

33 שמושא רבה, עמ' 491: "ובעי דליצור בקלפא דביתא צורה דשי'ן, דימינא תלת רישי ודסמאלא ארבעה רישי".

34 השווה מדרש תהלים, ו א, עמ' 57: "זה שאמר הכתוב (תהלים קיט קסד): 'שבע ביום הללתיך'... כנגד שבע פעמים ששליח צבור אומר קדיש בכל יום". וכך בסידור הרוקח, עמ' תט, תקפב.

35 בבלי, חגיגה יב ע"ב.

36 בתפילה של ראש, שיש בה ארבעה בתים.

37 עי' לעיל, הערה 33.

38 שלוש שיני'ן יש בתפילין. שתיים בבית התפילה של ראש (אחד מימין ושני משמאל), והשי'ן השלישית בכריכת הרצועות על היד. עי' הלכה ברורה, או"ח, סימן כז סעיף כח, עמ' קכ-קכא.

39 עי' לעיל, הערה 33.

40 בתפילה של ראש.

41 בבלי, ברכות טז ע"ב: "אין קורין אבות אלא לשלשה".

42 משנת מגילה, ד א.

43 עי' יחזקאל א ה ואילך.

44 עי' לעיל, הערה 5.

45 כנראה צ"ל: "שיתא סידרי של הלכה", והכוונה לששה סדרי משנה, שלפעמים נתכנו המשניות 'הלכות'. עי' רש"י, סוטה כב ע"א, ועוד.

כח י): "ששה משמותם על האבן האחת" וכו'. פ'ירוש א'חר: כנגד שש ערי מקלט, שנ'אמר (במדבר לה יג): "ואת שש ערי מקלט אשר תתנו" וכו'⁴⁶. פ'ירוש א'חר: כנגד ששה שקראו בתורה בצום כפור⁴⁷. פ'ירוש א'חר: כנגד לחם הפנים שהן שש מכאן ושש מכאן, שנ'אמר (ויקרא כד ו): "ושמת אותם שתים מערכות, שש המערכת". פ'ירוש א'חר: כנגד ששה בנים שנולדו ליעקב מלאה, שנ'אמר (בראשית ל כ): "כי ילדתי לו ששה בנים". פ'ירוש א'חר: כנגד "שש כנפים, שש כנפים" (ישעיה ו ב).

[טו] טעם של שבעה שבשינ"ן⁴⁸: כנגד "ששת ימים תעשה מלאכה וביום השביעי" (שמות לה ב)⁴⁹. פ'ירוש א'חר: כנגד ז' שקורין בתורה בשבת⁵⁰. פ'ירוש א'חר: כנגד ז' רקיעים⁵¹. פ'ירוש א'חר: כנגד ז' ארקים⁵². פ'ירוש א'חר: כנגד שבעת⁵³ ימי החג⁵⁴, וכנגד שבעת ימי המשתה⁵⁵, וכנגד שבעת ימי אבלות⁵⁶, וכנגד ז' ימי נדות⁵⁷, וכנגד ז' שבועות, שנ'אמר (דברים טז ט): "שבעה שבועות תספור לך". וכנגד ז' שנים של שמיטה⁵⁸, וכנגד ז' שמטות שיובל⁵⁹, וכנגד ז' חדשים שנולד בשביעי משה רבנו ע"ה⁶⁰. פ'ירוש א'חר: כנגד ז' אבות⁶¹, שהם אברהם יצחק ויעקב, משה ואהרן ודוד ושלמה⁶²; וכנגד ז' עמודים, שנ'אמר (משלי ט א): "חצבה עמודיה שבעה"; וכנגד ז'

46 בפסוק: "והערים אשר תתנו, שש ערי מקלט תהיינה לָכֶם".

47 משנת מגילה, ד ב.

48 טעם שבעה ראשים בשתי השינ"ן.

49 בפסוק: "...וביום השביעי יהיה לָכֶם קָדֶשׁ, שַׁבַּת שַׁבְּתוֹן לַיִי".

50 משנת מגילה, ד ב.

51 עי' לעיל, הערה 35.

52 כנראה 'ארק' הוא כינוי לארץ, היינו: כנגד שבע ארצות. ראה פסיקתא דר"כ, כג י, עמ' 343-344:

"כל השביעים חביבין... בארצות, השביעי חביבה: ארץ, אדמה, ארץ, גיא, צייה, שתייה, תבל, והוא ישפוט תבל בצדק" (תהלים ט ט).

53 נוסף בגליון.

54 שבעה ימי חג הסוכות; עי' ויקרא כג לד, ועוד.

55 עי' משנת נגעים, ג ב, ועוד הרבה.

56 עי' מסכת שמחות, ה א, ועוד.

57 עי' ויקרא יב ב.

58 עי' ויקרא כה א-ז.

59 צ"ל: "שביובל". עי' ויקרא שם פסוק ח.

60 הסגנון קצת משובש, אך נראה שכוונתו לומר, שמשה רבינו נולד לשבעה חודשים. וזו כשיטת רש"י לשמות ב ג, והתרגום הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, שמות שם, ולא כשיטת הבבלי, סוטה יב ע"א, שהיא היתה מעוברת ממשה שלושה חודשים קודם ליקויה, ומשה אכן נולד לתשעה חודשים.

61 לא אבות ממש, שכן אין קוראים 'אבות' אלא לשלושה (עי' לעיל, הערה 41). והשווה המובא בהערה הבאה.

62 השווה סדר אליהו זוטא, פירקא א, מהדורת מ' איש-שלום, עמ' 169: "אבותינו הראשונים מפני מה זכו בעולם הזה ולימות המשיח ולעולם הבא, מפני שנהגו עצמן בצדקה. אברהם יצחק ויעקב,

כבשות שהציב אברהם, שנ'אמר (בראשית כא כח): "ויצב אברהם את שבע כבשות הצאן לבדהן". פ'ירוש א'חר: כנגד שבע מצות שנצטוו בני נח⁶³, וכנגד שבעה גוים⁶⁴. פ'ירוש א'חר: כנגד ז' תרות של צדיקים שבגן עדן⁶⁵, וכנגד ז' נביאות⁶⁶. פ'ירוש א'חר: כנגד כפולות שהן⁶⁷, [ו] כנגד ז' שבתות, שנ'אמר (ויקרא כג טו): "שבע שבתות תמימות תהיינה".

[טז] טעם משי"ן של שלשה ראשים: כנגד שלשה דברים שברא הקב"ה בכל יום של ששת ימי בראשית⁶⁸. פ'ירוש א'חר: כנגד ג' מלאכים שראה אברהם אבינו ע"ה, שנ'אמר (בראשית יח ב): "וישא עיניו וירא, והנה שלשה אנשים"; וכנגד ג' סאים, שנ'אמר (שם, פסוק ו): "מהרי שלש סאים"; וכנגד בעלי ברית אברהם, והם: ענר אשכול וממ'רא⁶⁹. פ'ירוש א'חר: כנגד ג' ימים שבם הוכן יצחק לעקידה, שנ'אמר (שם כב ד): "ביום השלישי, וישא אברהם את עיניו" וגו'. פ'ירוש א'חר: כנגד ג' כתרים שהנחיל יעקב אבינו לבניו, ואלו הן: תורה וכהונה ומלכות⁷⁰. פ'ירוש א'חר: כנגד ג' פעמים שירדו בני יעקב למצרים, ראשונה לשבר אכל, שנייה השיבו הכסף, שלישי לגור⁷¹. פ'ירוש א'חר: כנגד ג' אחים שנגאלו ישראל על ידם, ואלו הם: אהרן ומשה ומרים⁷². פ'ירוש א'חר: כנגד תפלות של כל יום⁷³. פ'ירוש א'חר: כנגד ג' רגלים, שנ'אמר (שמות כג יד): "שלש רגלים תחוג לי בש'נה". פ'ירוש א'חר: כנגד ג' פעמ'ים שאומר'ים בכל יום תהלה לדוד⁷⁴, וכנגד ג' פעמים שאומר'ים בכל יום "והוא רחום"⁷⁵.

משה ואהרן, דוד ושלמה בנו, לא נשתבחו אלא בצדקה...

- 63 תוספתא עבודה זרה, ח ד; בבלי, סנהדרין נו סע"א.
- 64 עי' דברים ז א.
- 65 פסיקתא דר"ב, כו ב, עמ' 405: "אילו שבע כיתות של צדיקים שהם עתידיים להקביל פני השכינה, ופניהם דומות לחמה, ללבנה, לרקיע, לברקים, לכוכבים, לשושנים, למנורות בית המקדש".
- 66 בבלי, מגילה יד ע"א: "תנו רבנן: ארבעים ושמונה נביאים **ושבע נביאות** נתנבאו להם לישראל..."
- 67 כנראה צ"ל: "שהן שבע". והכוונה לאותיות הכפולות שבאלפא ביתא, שיש בהן דגש, והן אותיות בג"ד כפר"ת. עי' ספר יצירה, ב א.
- 68 בראשית רבה, יא ט, עמ' 96: "שלוש בריות היה הקב"ה בורא בכל יום ויום..."
- 69 עי' בראשית יד יג, כד.
- 70 משנת אבות, יג ד: "שלשה כתרים הם: כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות, וכתר שם טוב עולה על גביהם".
- 71 ראה: בראשית מב ג; מג טו; מו ה-ו.
- 72 עי' מיכה ו ד.
- 73 תוספתא, ברכות ג ו.
- 74 השווה בבלי, ברכות ד ע"ב: "כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים - מובטח לו שהוא בן העולם הבא".
- 75 כוונתו לאמירתו "והוא רחום" **בתפילת הבוקר**: פעם ראשונה בפסוקי 'הודו ליי קראו בשמו', פעם שנייה בפסוקי 'הי כבוד', ופעם שלישיית בסדר קדושה. ולפי שדיבר בתפילת הבוקר הוא אינו מחשב גם "והוא רחום" שקודם תפילת ערבית. השווה ספר רוקח, סימן רו, ירושלים תשכ, עמ' צט: "ושלש פעמים אומר **בהשכמה** 'והוא רחום', ואחת בערב..." וכך בסידור הרוקח, עמ' סח, ועוד.

[יז] ומפני מה הן שני שינייך, כנגד ב' פעמ'ים שאנחנו מיחדים שמו של הקב"ה ואומרים: "שמע ישראל" וגו' (דברים ו ד) ⁷⁶.

[יח] פ'ירוש א'חר משייך של ג' ראשים: כנגד ג' תנאים שהתנה הקב"ה עם בריותיו. התנאי הראשון: כשברא הקב"ה את עולמו התנה עמו, אם יקבלו ישראל את התורה מוטב, ואם לאו, הריני מחזיר אותך לתהו ובהו. מנא לך, דכתיב (ירמיה לג כה): "אם לא בריתי יומם וליילה חקות" ⁷⁷. ועוד נאמר (תהלים עה ד): "נמוגים ארץ וכל יושביה" ⁷⁸. ובשעה שרצה הקב"ה ליתן תורה לישראל, עמד על כל העולם כולו בצער, ובאותה שעה חזר הקב"ה על כל האומות, אם יקבלו התורה, שנאמר (דברים לג ב): "ויאמר, יי וכו' ⁷⁹. כשהלך לשעיר אמר להם: תורה אני מבקש ליתן לכם. אמרו לו: מה [כתוב] ⁸⁰ בתורה, אמר להם: "לא תרצה" (שמות כ יג). אמרו לו: אין אנו יכולין לקיימה, שכבר אמר לנו יצחק אבינו: "על חרבך תחיה" (בראשית כז מ). חזר לישמעאל אמרו לו: מה כתוב בתורה. אמר להם: "לא תנאף" (שמות כ יג). אמרו לו אין אנו יכולין לעמוד בה, שכבר אמר לנו אבא: "והוא יהיה פרא אדם" (בראשית טז יב). עד שבא לישראל ואמר להם: תורה אני מבקש ליתן לכם, וישראל לא היו שואלים ומדקדקין שייאמרו מה כתוב בתורה, אלא פתחו מיד ואמרו: "נעשה ונשמע" (שמות כד ז) ⁸¹. וכיון שאמרו כך, פתחה תורה ואמרה: אילו לא היו ישראל שקבלו התורה, היה הקב"ה מחזיר את העולם כולו לתהו ובהו, שנאמר (תהלים עה ד): "נמוגים ארץ וכל יושביה, אנכי תכנתי עמודיה סלה" ⁸². ועוד נאמר (בראשית א לא): "ויהי ערב ויהי בקר יום הששי", מלמד שהתנה הקב"ה עם עולמו, אם יקבלו ישראל את התורה - מוטב, ואם לאו - הרי הוא מחזיר אותו לתהו ובהו, שנאמר: "הששי", ולא נאמר ששי ממש אלא "הששי", אמר הקב"ה: אם יקבלו ישראל חמשה חומשי תורה מוטב, ואם לאו אני מחזיר אותך לתהו ובהו ⁸³.

76 פעם אחת בבוקר ופעם שנייה בערב. וכנראה השייך רומזת ל"שמע ישראל...".

77 בפסוק: "...חקות שמים וְאָרֶץ לֹא שָׁמַתִּי".

78 ראה שיר השירים רבה, א [ט] ו: "כתיב: 'נמוגים ארץ וכל יושביה, אנכי תכנתי עמודיה סלה', אילולי שעמדו ישראל על הר סיני, ואמרו (שמות כד ז): 'כל אשר דיבר יי נעשה ונשמע', היה העולם מתגמגמג וחוזר לתהו ובהו, ומי ביסם העולם? 'אנכי תכנתי עמודיה סלה', בזכות (שם כ ב-ג): 'אנכי יי אלהיך' 'תכנתי עמודיה סלה'".

79 הפסוק: "וַיֹּאמֶר: יְיָ מְסִינֵי בְּאֵן וְזָרַח מִשְׁעִיר לְמוֹ, הוֹפִיעַ מִהַר פֶּאֶרְן וְאֶתָּה מִרְבַּבַּת קִדְשׁ, מִיְמֵינוּ אֲשַׁדֶּת לְמוֹ". ופסוק זה נדרש לעניין הבא, ראה בכל הנסמך להלן, הערה ⁸¹.

80 הושלם בגליון.

81 כל העניין מפסיקתא רבתי, פיסקא כא, מהדורת מ' איש-שלום, וינה תרמי, דף צט ע"א-ע"ב; פרקי רבי אליעזר, ראש פרק מא; איכה רבה, מהדורת ש' בובר, ג א, ועוד.

82 עי' לעיל, הערה ⁷⁸.

83 בבלי, שבת פח ע"א: "מאי דכתיב: 'ויהי ערב ויהי בקר יום הששי', ה"א תירה למה ליי? מלמד שהתנה הקב"ה עם מעשה בראשית, ואמר להם: אם ישראל מקבלים התורה - אתם מתקיימין, ואם לאו - אני מחזיר אתכם לתהו ובהו". והרמז לחמשה חומשי תורה הוא מפירוש רש"י

טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע • מהדררה יא

התנאי השני: כשקם אברהם אבינו עמוד העולם, היו כל בני דורו עובדים ע'בודה ז'רה והוא היה מחזיר אותם לייחוד השם, שנ'אמר (מלאכי ב' ו'): "ורבים השיב מעון"⁸⁴. והיה באותו הזמן נמרוד הרשע מלך, והיה מקנא לאברהם, מפני שהיה משיב רבים לעבודתו של מקום, עד שהעלה חמתו והשליך אותו לכבשן האש. כיון⁸⁵ שהשליך אותו לכבשן, עמד גבריאל המלאך ומשרתיו⁸⁶, ואמרו לפני הקב"ה: רבונו של עולם, תן לנו רשות ונרד ונציל אותו מכבשן האש. אמ'ר להם הקב"ה: וכי על שם אחד מכם הושלך לכבשן האש או על שם קדושת שמי הושלך. אמרו לו: על קדושת שמך הושלך. אמ'ר להם: כיון שהוא על קדושת שמי ירד, אני ארד ואציל אותו מכבשן האש, שנ'אמר (בראשית טו ז'): "אני יי, אשר הוצאתיך מאור כשדים". ובשביל זה אמ'ר להם הקב"ה לגבריאל ולמשרתיו: בחיכם שאני פורע לכם לעתיד לבוא. ובאי זה מקום פרע להם, כשעמד נבוכד נצר הרשע והעמיד צלם של זהב, כמו שנ'אמר (דניאל ג א'): "נבוכד נצר מלכא עביד צלם די דהב' וכו', והיה מכריז בכל מלכותו ואומ'ר, שלא יהא שום אדם מודה ומצלה לשום אלוה אלא לצלם דהבא שלו"⁸⁷. ודניאל⁸⁸ וחנניה מישאל ועזריה לא רצו להשתחוות לצלם, כיון שלא רצו להשתחוות עלתה חמתו עליהם, ואמ'ר להם: "הצדא שדרך מישך ועביד נגו, די לאלהי לא איתיכון פלחין, ולצלם דהבא די הקמית לא סגדין" (דניאל ג יד). השיבו ואמרו לו: "לא חשחין אנחנו על דנא פתגם להתבותך" (שם, פסוק טז). כיון שאמרו לו כך, אמ'ר לעבדיו להשליך אותם לכבשן האש⁸⁹, וכיון שראו כך היו מתפללין למקום, אמ'ר דניאל לפניו: רבונו של עולם, "לא לנו יי, לא לנו, כי לשמך תן כבוד על חסדך ועל אמתך" (תהלים קטו א). אמ'ר חנניה: "למה יאמרו הגוים, איה נא

לבראשית א לא: "יום הששי", הוסיף ה"א ב'ששי' בגמר מעשה בראשית, לומר שהתנה עמהם על מנת שיקבלו עליהם ישראל **חמשה חומשי תורה**".

84 לא מצאתי שהפסוק נדרש על אברהם, אך העניין שאברהם החזיר את בני דורו לייחוד השם" מבואר בכמה מקומות. ראה, למשל: בראשית רבה, לח יג, עמ' 361-364.

85 כל העניין הבא מבוסס על שמות רבה, יח ה; בבלי, פסחים קיח ע"א; תנ"ב, תצוה, ה; מדרש תהלים, קיז ג, עמ' 480. אבל בניסוח שלפנינו נוספו כמה פרטים חדשים שלא מצאתי להם מקור.

86 בשמות רבה, שם: "כשבקש לירד להציל אברהם מכבשן האש, אמרו **מיכאל וגבריאל** לפניו: אנו יורדין להציל אותו...". ואילו בתנ"ב, שם: "היו **המלאכים מריבין זה עם זה**, מיכאל אומר אני ארד ואציל אותו, וגבריאל אמר אני ארד ואציל אותו". ורק בבבלי, פסחים שם, ובמדרש תהלים, שם, הציע **גבריאל** שיירד להציל את אברהם מהכבשן, אך ליתא שם: "גבריאל המלאך ומשרתיו", כנוסח שלפנינו, החזור להלן, שוב ושוב, ומכך שאין זו טעות סופר וכיוצא בזה.

87 ע"פ דניאל ג ה-ו, והלשון בהשפעת דניאל ו יא.

88 כאן ולהלן בסמוך נקט מחברנו, שגם דניאל סירב להשתחוות לצלם נבוכדנצר, הושלך לכבשן האש וניצל ממנו, ואין זה כדברי חז"ל, שדניאל לא היה באותו מעשה אלא רק חנניה, מישאל ועזריה. ראה: בבלי, סנהדרין צג ע"א. אמנם כבר מצאנו לא מעט ראשונים וקדמונים הסוברים שגם דניאל הושלך לכבשן האש. ראה: אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות לרבינו יהודה החסיד, סימן סב, מהדורות י, ירושלים תשסו, עמ' קעד והערה 960, ועמ' תכח-תלד, ובכל המובא שם.

אלהיהם" (שם, פסוק ב). אמר מישאל: "ואלהינו בשמים, כל אשר חפץ עשה" (שם, פסוק ג). אמר עזריה: "עצביהם כסף וזהב, מעשה ידי אדם" (שם, פסוק ד), וכל הפרשה כולה⁹⁰. עד שבאו גבריאל ומשרתיו ואמרו לפניו: רבונו של עולם, הגיע השעה שאמרת אני פורע לכם לעתיד, ועכשיו תן לנו רשות ונציל אלו הצדיקים, שהם מזרעו של אברהם. השיב להם: רדו והצילו אותם כמו שהתנתי עמכם. באותה שעה פתח דניאל ואמר: "הללו את יי כל גוים" (תהלים קיז א). אמר חנניה: "שבחוהו כל האומים" (שם). אמר מישאל ועזריה: "כי גבר עלינו חסדו" (שם, פסוק ב). אמר גבריאל: "ואמת יי לעולם" (שם)⁹¹. אמרו הדגים: "הללויה" (שם)⁹².

התנאי השלישי: כשיצאו ישראל ממצרים ונכנסו בים והיו רודפים אחריהם עד שהשיגום⁹³, ורצו לבוא אחריהם וסוסייהם היו מפחדים עד שהביא הקב"ה דמות סוסתא, כיון שראו הסוסים נכנסו אחריה, שנ' אמר (שיה"ש א ט): "לסוסתי ברכבי פרעה דמיתך רעיתי"⁹⁴, עד שמתו כלם, שנ' אמר (שמות יד ל): "וירא ישראל את מצרים מת על שפת הים". כיון שהיו מתים כלם, באו הדגים שבים לאכול אותם. אמר להם הקב"ה: הניחו אותם לי עכשיו, כדי שיראו עמי אותם וינקמו מהם, ואני פורע לכם לעתיד. ובאי זה מקום פרע להם, במחנה סיסרא, שנ' אמר (שופטים ה כא): "נחל קישון גרפם" וכו'⁹⁵.

90 בבבלי, פסחים קיח ע"א, חלוקת הפסוקים שונה לגמרי, וגם אין דניאל נמנה בין אומרי הפסוקים (בהתאם לשיטת חז"ל, שהוא בכלל לא הושלך לכבשן האש! עי' לעיל, הערה 88): "מפני שיש בו ירדתן של צדיקים לכבשן האש ועלייתן ממנו, ירדתן: דכתיב: 'לא לנו יי לא לנו' - אמר חנניה; 'כי לשמך תן כבוד' - אמר מישאל; 'על חסדך ועל אמתך' - אמר עזריה; 'למה יאמרו הגוים' - אמרו כולן". וכך בשמות רבה, ט א, ושם הסיום: "וגבריאל היה עונה אחריהן: 'למה יאמרו הגוים איה' וגו'". ולא מצאתי מקור לדברי מחברנו.

91 השווה בבבלי, פסחים קיח ע"א: "עלייתן מכבשן האש: דכתיב: 'הללו את יי כל גוים' - אמר חנניה; 'שבחוהו כל האומים' - אמר מישאל; 'כי גבר עלינו חסדו' - אמר עזריה; 'ואמת יי לעולם הללויה' - אמרו כולן. ויש אומרים: 'ואמת יי לעולם' - גבריאל אמרו...". וגבריאל אמר 'ואמת יי לעולם', על כך שהקב"ה קיים את הבטחתו כשהושלך אברהם לכבשן האש, שהבטיחו שיציל את בניו מן הכבשן. יעויין פסחים שם, בהמשך. כחלוקת הפסוקים בבבלי, פסחים, כן גם במקבילות בשמות רבה ובמדרש תהלים (עי' לעיל, הערה 85), וחלוקה זו שונה בהרבה מהמובא כאן, המוסיף גם את דניאל לאומרי הפסוקים. וצ"ע מקורו.

92 איני יודע מקורו ושייכותו לכאן. בבבלי, פסחים קיח רע"ב: "רבי נתן אומר: 'ואמת יי לעולם', דגים שבים אמרוהו". כאן מדובר על קטע אחר מהפסוק ('ואמת יי לעולם') ולא על 'הללויה', כדברי מחברנו, בנוסף לכך, וזה העיקר, דברי רבי נתן לא נאמרו כהמשך וכחלק לדרשת המקראות על הצלת חנניה מישאל ועזריה מכבשן האש אלא כדרשה נפרדה לגמרי. יעויין שם. וצריך עיון. הלשון על-פי שמות יד ט: "וַיִּרְדְּפוּ מִצְרַיִם אַחֲרֵיהֶם, וַיִּשְׁיֶגּוּ אוֹתָם חַנְיָהּ עַל הַיָּם...".

94 ראה תנחומא, שופטים, יד: "מהו 'לסוסתי'? אלא ראה הקב"ה שלא היה פרעה רוצה ליכנס בים, מה עשה הקב"ה, רכב על עב קל והפכו לסוסיא ועמד לפני סוסי החיילות, והיו הסוסים רצים אחרי הסוסיא, והקב"ה ירד לים והסוסים אחריו. הוי: 'לסוסתי', לשון נקבה".

95 כל העניין האחרון מבבלי, פסחים קיח ע"ב.

יג טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע • מהדררה

ועוד כתיב (שמות יד כז): "וישב הים לפנות בקר לאיתנו", אל תיקרי "לאיתנו" אלא "לתנאו"⁹⁶.

[יט] טעם דדאל של תפילין⁹⁷, כנגד ארבע קדושות של כל יום⁹⁸. פ'ירוש א'חר: כנגד ארבע חיות שבמרכבה⁹⁹, וכנגד ארבעה פנים שיש לכל אחד ואחד, שנ'אמר (יחזקאל א ו): "וארבעה פנים לאחד"¹⁰⁰, וכנגד ד' כנפים שיש לכל אחד מהן, שנ'אמר (שם): "וארבעה כנפים לאחת מהן"¹⁰¹. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' ברכות שבברכת המזון¹⁰², וכנגד ארבעה שקורין בתורה בראש חדש ובחולו של מועד¹⁰³. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' מינין שבלולב, שנ'אמר (ויקרא כג ז): "ולקחתם לכם ביום הראשון, פרי עץ הדר, כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל". פ'ירוש א'חר: כנגד ד' יצירות שיש באדם, ואלו הן: אש ורוח ומים ועפר, וסימן: ארמ"ע. האש ורוח אוהבים זה לזה, ובזמן שהן עומדין כתיקונן ביחד אין האדם מצטער, והוא בריא מכל צער ומכל מיחוש ומכל מכאוב. אבל אם יצטרף הרוח עם העפר, מפזר אותו מיד, ומיד אדם מצטער; או אם יצטרף האש עם המים, מיד יצטער. ולכך נאמר (איוב כה ב): "עושה שלום במרומיו", ומוסיפין אנחנו ואומרים: "ברחמיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל"¹⁰⁴. ומה השלום שהקב"ה עושה במרומיו, שעומדים מלאכי אש ומלאכי מים ביחד ואינן מזיקין זה לזה¹⁰⁵, ולפיכך אנו אומרים: "עושה שלום ביניהן"¹⁰⁶, ברחמיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל, אמן". שבכל שנה ושנה, שנ'אמר (בראשית ח כב): "קור וחום, וקיץ וחרף"¹⁰⁷, וסימן ק"ח ק"ח.

96 השווה בראשית רבה, ה ה, עמ' 35: "אמר ר' יונתן: **תנאין היתנה הקב"ה עם הים שיקרע לפני ישראל**, הדא הוא: ויישב הים לפנות בקר לאיתנו, לתנאו". היינו, התנאי היה עם הים שייקע לפני ישראל ולא כדברי מחברנו, המסב את דרשת 'לאיתנו' - 'לתנאו' לעניין התנאי עם הדגים שוותרו על מאכלם. וצ"ע מקורו.

97 לא הבנתי מהו 'דדאל', ואולי צ"ל: "טעם דד' של תפילין", כלומר, טעמים ורמזים לשי"ן של ארבעה ראשים שבתפילין.

98 בברכת 'יוצר אור', בחזרת תפילת העמידה של שחרית, ב'ובא לציון גואל' ובחזרת תפילת העמידה של מנחה.

99 עי' יחזקאל א ה ואילך.

100 בפסוק: וְאַרְבַּעַת פְּנִיִם לְאַחַת.

101 בפסוק: וְאַרְבַּעַת כְּנָפִים לְאַחַת לָהֶם.

102 השווה: בבלי, ברכות מח ע"ב.

103 משנת מגילה, ד ב.

104 בחתימת הקדיש: "עושה שלום במרומיו, הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל". וזו תוספת על המקרא, היינו: "מוסיפים אנחנו ואומרים".

105 תנחומא, ויגש, ו, ועוד.

106 כנראה צ"ל: "במרומיו". ואולי 'בניהן' הוא פירוש ל'במרומיו', כלומר: בין המלאכים.

107 לא הבנתי שייכות העניין לכאן. ושמו: הקיץ והחורף (המקבילים לאש ומים), המשמשים באופן מסודר בכל שנה ושנה, גם מסמלים את השלום שבמרומים.

טעם אחר: כנגד ד' טורים שהיו בחשן, שנ'אמר (שמות לט י'): "וימלאו בו ארבעה טורי אבן". פ'ירוש א'חר: כנגד יום רביעי, שבו נברא השמש והירח והכוכבים¹⁰⁸. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' מלכים שרדף אברהם אבינו ועזרו המקום, שנ'אמר (בראשית יד טו): "ויחלק עליהם לילה, הוא ועבדיו" וגו'. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' דורות שישבו אבותינו במצרים¹⁰⁹. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' ראשי שנים¹¹⁰. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' דגלים שעליהם היו ישראל סומכים במדבר¹¹¹. טעם אחר: כנגד ד' אימהות, והן: שרה, רבקה, ורחל ולאה¹¹², וכנגד ד' נשים שהיו ליעקב אבינו, ואלו הן: רחל ולאה, זלפה ובלהה¹¹³. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' ברכות שבקר'את שמע ערבית, שתים לפניה ושתים לאחריה¹¹⁴. טעם אחר: כנגד ד' דברים שעתידי הקב"ה לגלות לישראל. אמרו חז"ל: לעתיד לבוא הקב"ה מגלה טעמי תורה לישראל, מפני מה שבת, מפני מה שתי אחיות, ומפני מה בשר חזיר וכלאים¹¹⁵. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' נשים שהן אסורות לכהן גדול, ואלו הן: זונה וחללה, אלמנה וגרושה¹¹⁶. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' אמות של תפלה¹¹⁷, וכנגד ד' אמות שיש לו להקב"ה של הלכה בלבד¹¹⁸. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' רשויות של שבת, ואלו הן: רשות היחיד, ורשות הרבים, וכרמלית, ומקום פטור¹¹⁹. פ'ירוש א'חר: כנגד ד' אבות נזיקין¹²⁰. טעם אחר: כנגד ד' שנכנסו לפרדס, ואלו הן: ר' עקיבה, ובן זומא, ובן עזאי, ואלישע אחר. ר' עקיבה נכנס לשלום ויצא בשלום, עליו הכת'וב אומר (שיר השירים א ד): "משכני אחריך נרוצה, הביאני המלך חדריו" וכו'. בן זומא הציץ ומת, עליו הכת'וב אומר (תהלים קטז טו): "המותה לחסידיו". אחר קצץ בנטיעות¹²¹.

-
- 108 עי' בראשית א יד-יט.
 109 בראשית טו טז: "ודור רביעי ישובו הנה". ועי' פירוש רש"י שם.
 110 משנת ראש השנה, א א.
 111 עי' במדבר ב א ואילך.
 112 בבלי, ברכות טז ע"ב: "אין קורין אמהות אלא לארבע".
 113 עי' בראשית כט כב ואילך.
 114 משנת ברכות, א ד.
 115 כך בקטע מדרשי קצר הנקרא 'סעודת גן עדן' (בית המדרש, ה, עמ' 45; אוצר מדרשים, עמ' 89): "לעתיד לבוא מגלה הקב"ה טעמי תורה לישראל. מפני מה איסור שתי אחיות, מפני מה בשר בחלב, מפני מה בשר חזיר, מפני מה כלאים".
 116 ויקרא כא יד: "אלמנה וגרושה וְחֵלְלָה זֶנֶּה, אֵת אִלָּהּ לֹא יִקַּח, כִּי אִם בְּתוּלָה מֵעַמּוּי יִקַּח אִשָּׁה".
 117 השווה בבלי, ברכות לא ע"ב: "אסור לישב בתוך ארבע אמות של תפלה".
 118 בבלי, ברכות ח ע"א: "מיום שחרב בית המקדש, אין לו להקב"ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד".
 119 בבלי, שבת ו ע"א: "תנו רבנן: ארבע רשויות לשבת: רשות היחיד, ורשות הרבים, וכרמלית. ומקום פטור".
 120 משנת בבא קמא, א א.
 121 כל עניין ארבעה נכנסו לפרדס הוא מבבלי, חגיגה יד סע"ב, טו סע"ב.

טו טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע • מהדרה

פ'רוש א'חר: כנגד ד' דברים שבהן עושין ישראל רצונו של מקום, ואלו הן: תפילין ומוזוה וציצית וקרית שמע ¹²².

[כ] ומאי טעמא שתי שיניין, כנגד בי"ת של "בראשית" (בראשית א א), וכנגד שני עולמות, העולם הזה והעולם הבא, וכנגד שני ימים של הקב"ה, שהיו קודם שנבראו העולם ¹²³, שנ'אמר (משלי ח ל): "ואהיה אצלו אמון, ואהיה שעשועים יום יום", ויומו של הקב"ה אלף שנים, שנ'אמר (תהלים צ ד): "כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול" וכו'. [כא] טעמא דיו"ד ¹²⁴, כנגד י' דברים שבקריית שמע ¹²⁵, וכנגד י' מאמרות שבהן נברא העולם ¹²⁶, וכנגד עשרת הדברים שנאמרו לו למשה מסיני ¹²⁷, וכנגד י' דורות שהיו מאדם ועד נח, וכנגדם מנח עד אברהם אבינו ¹²⁸, וכנגד י' נסיונות שנתנסה אברהם ובכולן נמצא נאמן ¹²⁹, שנ'אמר (נחמיה ט ח): "ומצאת את לבבו נאמן לפניך". פ'ירוש א'חר: כנגד קרשי המשכן שאורכין ¹³⁰ י' אמות, שנ'אמר (שמות כו טז): "עשר אמות ארך הקרש". פ'ירוש א'חר: כנגד י' ימי תשובה שמראש השנה עד יום הכפורים ¹³¹. פ'ירוש א'חר: כנגד י' אותות שהיו במצרים ¹³², וכנגדן עתידין להיות לעתיד באדום ¹³³. פ'ירוש א'חר: כנגד משקל כסף הכפות, שנ'אמר (במדבר ז פו): "עשרה עשרה הכף". פ'ירוש א'חר: כנגד י' ספירות ¹³⁴.

עד כאן ביארנו לך טעמי תפילין ורצועותיהן. בריך רחמנא דסייען.

- 122 שלוש מהמצוות, חוץ מקריאת שמע, נחשבות אכן למיוחדות מאשר מצוות. ראה בבלי, מנחות מג ע"א: "תנו רבנן: חביבין ישראל שסיבבן הקב"ה במצוות, תפילין בראשיהן ותפילין בזרועותיהן וציצית בבגדיהן ומוזוה לפתחיהן... רבי אליעזר בן יעקב אומר: כל שיש לו תפילין בראשו ותפילין בזרועו וציצית בבגדו ומוזוה בפתחו, הכל בחיזוק שלא יחטא". גם במקומות נוספים בדברי חז"ל הן נמנו כמצוות מיוחדות, אך בשום מקום לא צירפו להן את קריאת שמע. וצ"ע דברי מחברנו. ושוא במקום 'קריאת שמע' צ"ל: 'ברית מילה'. והוא עליפי מדרש תהלים, ב יג, עמ' 31: "ישראל מצויינין באומות, במילה בציצית בתפילין במוזוה, וכל האומות טפילין להן".
- 123 כלומר: שני ימים של הקב"ה בהם כביכול השתעשע בתורה קודם בריאת העולם, כנדרש מהמקרא: "ואהיה אצלו אמון..." דלהלן. עי' בראשית רבה, ח ב, עמ' 57.
- 124 קשר של יו"ד ברצועת תפילין של יד. ראה: פירוש רש"י, ברכות כג ע"א, שבת סב ע"א; טור ובית יוסף, או"ח, סימן לב סעיף נב, ובכל המובא שם.
- 125 ראה בבלי, ברכות טו ע"ב: "תני רב עובדיה קמיה דרבא: 'למדתם' (דברים יא יט), שיהא למודך תם, שיתן ריוח בין הדברים. עני רבא בתריה: כגון: 'על לבבך', 'על לבבכם', 'בכל לבבך', 'בכל לבבכם', 'עשב בשדך', 'זאבדתם מהרה', 'הכנף פתיל', 'אתכם מארץ'". כאן נמנו שמונה דברים ולא מצאתי מקור המונה עשרה בדיוק, כדברי מחברנו.
- 126 משנת אבות, ה א.
- 127 הכוונה לעשרת הדברות. עי' שמות כ א ואילך.
- 128 משנת אבות, ה ב.
- 129 שם, משנה ג: "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום ועמד ככולם".
- 130 כנראה צ"ל: שאורכין. או: שאורכן.
- 131 עי' בבלי, ראש השנה יח ע"א.
- 132 כוונתו לעשר המכות. עי' משנת אבות, ה ד.

[כב] עכשיו נתחיל לבאר לך מפני מה גוללין התפלין ככנפי יונה¹³⁵. לומר לך, מה יונה זו כנפיה מגינות עליו להצילו מדינה של גיהנם¹³⁶, שכך אמרו חז"ל¹³⁷: שלש תנות הן ליום הדין: אחת של צדיקים גמורים, ואחת של רשעים גמורים, ואחת של בינונים. של צדיקים גמורים, נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, ושל רשעים גמורים, נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה¹³⁸, שנ' אמר (דניאל יב ב): "ורבים מישני אדמת עפר יקיצו, אלה לחיי עולם" וגו'. ובינונים, שזכויותיהן ועונותיהן שוין, יורדין לגיהנם ומצפצפין ועולין, שנ' אמר (זכריה יג ט): "והבאתי את השלישית באש", ועליהם אמרה חנה: "יי ממית ומחיה, מוריד שאול ויעל" (שמ"א ב ו). ובית הלל אומ' דים: "רב חסד" (שמות לד ו), מטה כלפי חסד¹³⁹. דוקא שאין בכלל עונותיהן עון פושעי ישראל בגופן, ומאי היא, קרקפתא דלא מנחא תפלין מעולם¹⁴⁰. ועכשיו, אם יבוא שום אדם בעולם ויאמר, שאין אנו יכולין בזמן הזה ובגלות להניח תפלין, כבר נאמר (תהלים סח יד): "אם תשכבון בין שפתים, כנפי יונה נחפה בכסף", אמרה תורה: אע"פ שאתם שוכבים בין תנור וכירים, בין עשו וישמעאל, "כנפי יונה" תעשו בתפלין, על כל פנים, שנ' אמר: "אם תשכבון בין שפתים, כנפי יונה נחפה בכסף"¹⁴¹. "בין שפתים", מן: "שפות הסיר" (מל"ב ד לח).

133 פסיקתא דר"כ, ז יא, עמ' 133-134.

134 ספר יצירה, א ב.

135 עד היום היה מקובל ש'ספר המוסר' לר' יהודה כלץ, מתקופת גירוש ספרד, הוא המקור הקדום ביותר למנהג כריכת התפלין ככנפי יונה (ראה: ספר המוסר, פרק ד, קושטא רצו, ד"צ: ירושלים תשלג, עמ' עב). ממנו העתיקו ר' משה מת מפרעמישלא (מטה משה, עמוד שני חלק ראשון, סימן כו, קראקא שנא, דף מ ע"א), ומשם הובא במגן אברהם (סימן כח, ס"ק ד) ובלא מעט מספרי ההלכה של האחרונים (ראה: הלכה ברורה, סימן כח סעיף יא, עמ' קס, ובכל הגסמן בהערה לו). אך חיבורנו מקדים את תיעוד המנהג ביותר ממאתיים שנה!

136 נראה שיש כאן דילוג הדומות, וצ"ל: "מה יונה זו כנפיה מגינות [עליה, כן התפילין מגינות] עליו להצילו מדינה של גיהנם". ולכן שכנפי היונה מגינות עליה, ראה בבלי, שבת מט ע"א: "יונה - כנפיה מגינות עליה". ופירש רש"י: "כנפיה מגינות עליה מן הצנה, ומכל עוף ואדם הבא עליה, היא נלחמת ומכה בראש גפיה, מה שאין כן בשאר עופות".

137 בבלי, ראש השנה טז ע"ב - יז ע"א.

138 בבבלי, ראש השנה שם: "לגיהנם".

139 עד כאן מבבלי, ראש השנה שם, בלשון התלמוד ממש, והמשפט הבא הוא תמצית העניין בהמשך שם, יז ע"א.

140 עד כאן תמצית העניין מבבלי, ראש השנה יז ע"א.

141 השווה שמות רבה, מהדורת א' שנאן, א יב: "בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור נגאלו ישראל ממצרים. מה עשו? בשעה שהיו הולכות לשאוב מים, הקב"ה מזמין להם דגים קטנים בכדיהם, ושואבות מחצה מים ומחצה דגים, ובאות שופתות שתי קדירות, אחת של דגים ואחת של חמין, ומוליכות אצל בעליהן לשדה, ומרחיצות אותם וסכות אותם ומאכילות אותם, וזוקקות להם בין שפתים, שנאמר: 'אם תשכבון בין שפתים, כנפי יונה נחפה בכסף'. **בזכות אדם תשכבון בין שפתים, וזו ישראל למצות תפילין שנעשו כנפי יונה,** וזכו לביות הים, שנאמר:

ועוד יש לנו סיוע לעשות בהן כנפים, שכך אמרו חז"ל, בשבת ¹⁴²: פעם אחת גזר [ה] מלכות הרשעה שמד על ישראל שלא להניח תפלין, ואלישע בעל כנפים היה באותו הזמן, והיה מניח תפלין בראשו. פעם אחת ראהו קרסודור אחד ¹⁴³, רץ מפניו, רץ לאחריו, לקח תפלו בידו, וכשהגיע אצלו אמר לו: מה בידך, אמר לו: כנפי יונה. פתח ידו והפריחו ¹⁴⁴. ובשביל נס זו שנעשה עם אותו צדיק, אנו עושין כמין כנפים בתפלין, כשאנו חולצין וגוללין אותם ¹⁴⁵, לקיים מה שנ' אמר: "אם תשכבון בין שפתים, כנפי יונה נחפה בכסף". ואם תיקשי לך, הא דתנן בהלכות תפלין: תפלין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. מאי טע' ¹⁴⁶, רבא אמר: שלא יישן בהן. אביי אמר: שלא יפוח בהן ¹⁴⁷. ועוד, אם תאמר, שהן צריכין גוף נקי כאלישע ¹⁴⁸. דוקא בשעת השמד, שאם יודע בעצמו שיעשה לו נס כאלישע בעל כנפים בשעת השמד, יניח תפלין, ואם לאו - לא יניח תפלין, מפני סכנת נפשות. שאם לא כן, כיצד היו אומרים חז"ל: קטן היודע לשמור תפלו, אביו לוקח לו תפלין כדי לחנכו במצות ¹⁴⁹, ומאחר שקטן מניח תפלין, כל שכן בן שלש עשרה שנה ומעלה, שהוא חייב להניח ¹⁵⁰.

'כנפי יונה נחפה בכסף'...". אך נראה שמחברנו שאב את סוף דבריו מכד הקמח, ערך 'תפילין', עמ' תמה: "...וכן אמר הכתוב: 'אם תשכבון בין שפתים, כנפי יונה נחפה בכסף', כלומר, אף על פי שאתם בגלות ושוכבין בין שתי האומות, אדום וישמעאל, יש לכם להשתדל במצות תפילין, ושתעשו בהן כנפי יונה".

142 בבלי, שבת מט ע"א.

143 בבבלי, שבת שם, בדפוסים שלפנינו: "קסדור אחד".

144 בבבלי, שבת שם: "פישט את ידו ונמצאו כנפי יונה".

145 כן גם בספר המוסר לר' יהודה כלץ (לעיל, הערה 135), ולאחר שמביא את המעשה באלישע בעל הכנפיים הוא מסיים: "ועל כן נהגו לכורכן ככנפים, וזכר למעשה אלישע בעל כנפים". אך כאמור לעיל שם, מחברנו קדום לר' יהודה כלץ ביותר ממאתיים שנה.

146 איני יודע כיצד לפענח את הקיצור, שלפנינו במקור כתוב: "מאי היא". עי' הערה הבאה.

147 בבלי, שבת מט ע"א: "אמר רבי ינאי: תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. מאי היא? אביי אמר: שלא יפוח בהן. רבא אמר: שלא יישן בהן".

148 כלומר, על דבריו דלעיל, שיש לקיים מצות תפילין גם בגלות, "אע"פ שאתם שוכבים בין תנור וכירים, בין עשו וישמעאל", יש להקשות: הן התפילין צריכין גוף נקי כאלישע, ובגלות קשה להקפיד על כך.

149 בבלי, סוכה מב ע"א.

150 ספר המנהיג, הלכות תפילין, עמ' תקצח: "תפילין צריכים גוף נקי כאלישע בעל כנפים, בשעת השמד, שגורו שלא להניח תפילין כמעשה שהיה, אי בעי למיסמך אניסא, צריך להיות נקי כנופו של אלישע בעל כנפים, שאם לא תאמר כן, ספר תורה מקודש יותר, וכל אדם פותח וקורא בו, ותינוק היודע לשמור תפיליו, אביו לוקח לו תפילין". וכך, באריכות, בכד הקמח, ערך 'תפילין', עמ' תמה-תמו. השווה גם ספר החינוך, מצוה תכא: "מה שאמר, שתפילין צריכין גוף נקי... אין הענין לומר, שצריכין גוף נקי מעבירות או מטומאה, כי כל אדם ואפילו טמא ובעל עבירות, מחוייב במצות תפילין, ובלבד שידע להזהר שלא יפוח בהן... וחכמים זכרונם לברכה חייבנו במצות התפילין לחנך בה אפילו הנערים הקטנים, כל זמן שהגיעו לכלל שידעו לשמור אותן."

[כג] ומאי טעמא נדבקינן הרצועות כשכופלין אותן לגוללן, משום שנ'אמר (דברים ד ד): "ואתם הדבקים ביי אלהיכם וגו'; 'איש באחיו ידובקו, יתלכ'ו ולא יתפרדו" (איוב מא ט) ¹⁵¹, ונאמ'ר (איוב מא ח): "אחד באחד יגשו ורוח לא יבוא ביניהם". וכך אנו חייבין להדבק במצותיו של מקום, שנ'אמר (תהלים קיט לא): "דבקתי בעדותיך, יי אל תבישני", ולא עוד אלא שהם רפואה לגוף, שנ'אמר (משלי ג ח): "רפאות תהי לשרך". ועוד אמ'רו חז"ל: כל הקורא קר"ת שמ'ע בלא תפלין, הרי הוא עם הארץ, שנ'אמר (שמות יג ט): "למען תהיה תורת יי בפיןך", רבא ¹⁵² בפרשת תפלין, הא אם אינו מניח תפלין, אין תורת יי בפיו ¹⁵³. ועוד ¹⁵⁴: אמ'ר עולא: כל הקורא קר"ת שמ'ע בלא תפלין, כאילו מעיד עדות שקר בעצמו. ר' חייא בר אבא אמ'ר ר' יוחנן: כאילו הקריב תודה בלא מנחה ¹⁵⁵, זבח בלא נסכים. אמ'ר רבה בר בר חנה אמ'ר ר' יוחנן ¹⁵⁶: הרוצה לקבל עליו עול מלכות שמים שלימה, יפנה ויטול ידיו ויניח תפלין ויקרא קר"ת שמ'ע ויתפלל, והרי היא מלכות שמים שלימה. ואמ'ר ר' חייא בר אבא אמ'ר ר' יוחנן: כל הנפנה ונטל ידיו ומניח תפלין וקורא קר"ת שמ'ע ומתפלל, מעלה עליו הכתוב כאילו בנה מזבח והקריב עליו קרבן, שנ'אמר (תהלים כו ו): "ארחץ בנקיון כפי, ואסובבה את מזבחיך יי" ¹⁵⁷. וכל זמן שתפילין בראשו, הוא בישן, הוא עניו, ואינו נמשך בשחוק ¹⁵⁸, ולא עוד אלא שכולם יראים ממנו, שנ'אמר (דברים כח י): "וראו כל עמי הארץ, כי שם יי נקרא

ומזה יש להבין שדעת רבותינו זכרונם לברכה, להיות כל אדם מחויב במצוה זו ורגיל בה, כי היא עיקר גדול ושמירה רבה מן העבירות...". וראה עוד: ספר המנהיג, שם, הערה לשו' 29 ובכל הנסמן שם.

151 בפסוק: "איש באחיהו...".

152 לא מובן, וכנראה צ"ל: "הוא". היינו הפסוק "למען תהיה תורת יי בפיןך" כתוב בפרשת תפילין.

153 לא מצאתי כזה מאמר חז"ל. השווה בבלי, ברכות מז ע"ב: "תנו רבנן: איזהו עם הארץ? כל

שאינו קורא קריאת שמע ערבית ושחרית, דברי רבי אליעזר. רבי יהושע אומר: **כל שאינו מניח תפילין**". אמנם גופו של מאמר שהביא מחברנו אינו מובן. לנאמר בתחילתו, אפילו "הקורא קר"ת שמע בלא תפילין, הרי הוא עם הארץ", ואילו מסופו משתמע, שרק אם אינו מניח תפילין בכלל הרי הוא בכלל ש"אין תורת יי בפיו", והוא עם הארץ. ואולי כוונת הרישא, מי שאינו מניח תפילין **אפילו** בזמן קריאת שמע (שאו עיקר זמן התפילין) – ובודאי שאינו מניח בשאר היום – הרי הוא עם הארץ. ולהסבר זה, המאמר המובא כאן תואם לשיטת רבי יהושע, דלעיל: "איזהו עם הארץ... כל שאינו מניח תפילין", אלא שמחברנו נתן טעם לשיטתו, ומקורו בתשובות הגאונים שערי תשובה, סימן קנג: "עוד שנו: איזהו עם הארץ, רבי יהושע אומר: כל שאינו מניח תפלין. מפני שהוקשה כל התורה כולה לתפילין, דכתיב: 'למען תהיה תורת יי בפיןך', וכל שמניח תפלין, כאילו כל התורה כולה בפיו, מפני שקבל עליו מלכות שמים שלימה". והובאה התשובה בשבלי הלקט, ענין תפילין, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמו, עמ' 382. ושם התשובה מיוחסת לרב יהודאי גאון.

154 מכאן ועד להלן, ליד הערה 157, מבבלי, ברכות יד ע"ב – טו ע"א.

155 בבבלי, ברכות שם: "עולה בלא מנחה".

156 לפנינו בבבלי, ברכות שם, רק: "ואמר רבי יוחנן".

157 עד כאן מבבלי, ברכות טו ע"א.

טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע • מהדורה יט

עליך ויראו ממך" 159. וכל הרגיל בתפילין מאריך ימים, שנ'אמר (ישעיה לח טז): "י עליהם יחיו" 160.

[כד] ומאי טע'מא דתפירות, מפני שהם כנגד בני יעקב 161, שהיו תפורים כולם כאחד בייחוד השם יתברך. לפי שאמרו חז"ל, שבשעה שקבץ יעקב לבניו, בקש לגלות את הקץ ונסתלקה ממנו שכינה. אמר: שמא יש פסול במטתי, כאברהם אבי אבא שיצא ממנו ישמעאל, וכיצחק אבא שיצא ממנו עשו; אני, שיצאו ממני שנים עשר בנים, אני יודע אם הם עמי בייחוד השם. ענו כלם ואמרו: "שמע ישראל, יי אלהינו יי אחד" (דברים ו ד). אמרו: כשם שאין בלבך אלא אחד, כך אין בלבנו אלא אחד. באותה שעה פתח הזקן ואמר: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד 162. לפיכך התפירות כמנין בני יעקב הם, שאם תרצה לעשותם י"ב 163, כנגד י"ב בניו וכנגד אפרים ומנשה, שכל אחד ואחד שבט בפני עצמו היה, שנ'אמר (בראשית מח ה): "כראובן וכשמעון יהיו לי" 164; ואם תרצה לעשותם י"ב, עשה, כנגד י"ב בני יעקב; ואם תרצה לעשותם י', עשה, כנגד עשרת השבטים, מפני שלוי ויוסף לא היו במנין השבטים 165. ואם 166 תרצה לעשות י"ב, עשה, כנגד י"ב שנה שראוי להיות לאשתו של כהן גדול כשישאנה, שנ'אמר (ויקרא כא ג): "והוא אשה בבתוליה יקח" 167, ואיפשר לומר "בתולה" אלא הב' והי' יתירות, ויו"ד

158 רמב"ם, הלכות תפילין, ד כה: "קדושת תפילין קדושתן גדולה היא, שכל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו, הוא עניו וירא שמים, ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטילה, ואינו מהרהר מחשבות רעות אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק".

159 בבלי, ברכות ו ע"א.

160 בבלי, מנחות מד סע"א-רע"ב.

161 ראה שמושא רבה, עמ' 490: "ותופרו בגיד... ותריסר תפירי ליהוי ביה, בר מדנפיק ועייל...". ומשם ברמב"ם, הלכות תפילין, ג י; טור, או"ח, סימן לב סעיף נא, ובבית יוסף שם. ומהמשך דברי שמושא רבה שם (הובא להלן, הערה 165), משמע, ששנים עשרה התפירות הם כנגד בני יעקב.

162 בבלי, פסחים נו ע"א, בשינויים.

163 צ"ל: "לעשותם י"ד, עשה".

164 בפסוק: "כראובן ושמעון יהיו לי".

165 הכל משמושא רבה, עמ' 490-491: "ותופרו בגיד... ותריסר תפירי ליהוי ביה, בר מדנפיק ועייל. ורבה אמר: אי הוי עשרה, לא הוי פסול, מאי טעמא, דכד שקלת מלכא ושמשא, איתי עשרה, והילכך אמר רב פפא משמיה דאביי: אי הוי טפי שפיר דמי, דכד מוספת מנשה ואפרים". יש ראשונים שהסבירו, ש"מלכא ושמשא", הם יהודה ולוי. מיהודה עמדו מלכים, ומלוי יצאו הכהנים והלויים משמשי בית המקדש (עי' שמושא רבא, עמ' 490 הערה 5, בשם מרדכי; ספר התרומה, סוף סימן רי, עמ' תסג-תסד; סימן ריג, עמ' תקי, ועוד ראשונים). וכדברי מחברנו, ש'מלכא' הוא יוסף (שהיה מלך במצרים), לא מצאתי בראשונים.

166 מכאן כנראה, הסבירו של מחברנו מדעתו.

167 ראה: בבלי, יבמות נט ע"א, סא ע"ב. וכך ברמב"ם, הלכות איסורי ביאה, יז יג: "מצות עשה על כהן גדול שישא נערה בתולה, ומשתבגור תאסר עליו. 'והוא אשה בבתוליה יקח' - 'אשה' לא קטנה, 'בתוליה' ולא בוגרת, הא כיצד, יצאת מכלל קטנות ולכלל בגרות לא באה, זו נערה".

ובי"ת - י"ב¹⁶⁸. ואם תרצה לעשות י"ד, עשה, כנגד י"ד שנים שעבד יעקב אבינו בשביל רחל ולאה, שנ'אמר (בראשית לא מא): "עבדתיך י"ד שנה". פ'רוש א'חר: כנגד י"ד יום שמראש חדש ניסן ועד ערבי פסחים. פ'רוש א'חר: כנגד י"ד יום של חנוכת הבית, שנ'אמר (מל"א ח סה): "שבעת ימים ושבעת ימים, י"ד יום"¹⁶⁹. פ'רוש א'חר מ"ב תפירות: כנגד י"ב מזלות, וכנגד י"ב חדש שבכל שנה ושנה, וכנגד י"ב פשוטות שבעיבור¹⁷⁰.

בריך רחמנא דסייען.

טעמי טלית וציצית ומספרם¹⁷¹.

[כה] מפני מה נקרא שמו טלית, מפני שהוא מעולה מכל הבגדים, שנ'אמר (דניאל ז ד): "ונטילת מן ארעא"¹⁷².

[כו] ומאי טעמ'א אמ'ר הקב"ה שיתעטפו בטלית, משום שנ'אמר (שמות לד ו): "ויעבר יי על פניו ויקרא". אמ'רו חז"ל¹⁷³: אילמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח ציבור והראה לו למשה בסיני¹⁷⁴, ואמ'ר לו: כל זמן שישיראל חוטאין לפני, יעשו כסדר הזה ואני מוחל להם¹⁷⁵. ומסייע ליה מה שנ'אמר (דניאל ז ט):

168 השווה: מדרש לקח טוב, ויקרא כא יג; ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, ב, פרשת אמור, סימן א, מהדורת, ירושלים תשסה, עמ' תקסב ובהערות שם.

169 בפסוק: "שבעת ימים ושבעת ימים, ארבעה עשר יום".

170 מספר השנים הפשוטות ממחזור י"ט. השנים ג'ר'ח' א'ד'ז'ט' מעוברות, ונשארו שנים עשרה שנים פשוטות (ע' טור, אר"ח, סימן תכה). תודתי להרב אריאל אביני שהאיר את עיני בעניין.

171 חלקים גדולים מ'טעמי טלית וציצית' אלו קרובים למובא בפירוש רבינו בחיי, ג, במדבר טו לח, עמ' צח-קא, ומעט נפצל גם בספרו כד הקמח, ערך 'ציצית', עמ' שמו-שמט, ובהערות דלהלן צאיין הכל בפרטורטו. אכן מהשוואת חיבורנו לדברי רבינו בחיי (למשל סימנים כה-כו בחיבורנו בהשוואה לפירוש רבינו בחיי, שם, עמ' ק-קא) יש להסיק, שאחד מן המחברים שאב ועיבד את דברי זולתו. ולפי שבפירוש רבינו בחיי כל העניינים משולבים ומאורגנים במסכת רציפה אחת, עם השתלשלות וזיקה הגיונית, בעוד שבחיבורנו פוצל כל טעם ופרט לעניינים נפרדים, שסדרם הפנימי אינו מובן אלא רק בהשוואה לפירוש רבינו בחיי, נראה לכאורה, שמחברנו שאב מפירוש רבינו בחיי ולא להיפך. אך מאידך, חיבורנו נכתב לפני חיבוריו של רבינו בחיי, ולכן יש להניח ששניהם שאבו ממקור משותף, קדום להם. ראה על כך במבוא.

172 פירוש רבינו בחיי, ג, במדבר טו לח, עמ' ק: "ובלשון החכמים נקרא 'טלית', והוא מלשון עלוי ורוממות, מלשון: 'ונטילת מן ארעא', וזה רמז להקב"ה שהוא מעולה ומרומם על הכל...". וכך בכד הקמח, ערך 'ציצית', עמ' שמח.

173 בבלי, ראש השנה יז ע"ב.

174 בבבלי, ראש השנה שם: "והראה לו למשה סדר תפלה".

175 עד כאן מבבלי שם. וגם טעם זה בפירוש רבינו בחיי, במדבר שם, עמ' ק-קא (המשכו הישר של הציטוט הקודם): "ונצטונו להתעטף בו [=בטלית] ממה שדרשו: 'זיעבור יי על פניו'. אלמלא מקרא כתיב אי אפשר לאמרו, כביכול מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח צבור, והראה לו למשה בסיני, ואמר לו: כל זמן שישיראל חוטאים עשה לפני כסדר הזה ואני מוחל להם". וכך בכד הקמח, ערך 'ציצית', עמ' שמח.

טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע • מהדורה כא

"לבושיה כתלג חזור"¹⁷⁶. פ'רוש א'חר: מה הטלית שהוא מעולה מכל הבגדים, אדם מתכסה בו ונאה לו, כך הקב"ה מכסה בריותיו ומלבישם, שנ'אמר (בראשית ג כא): "ויעש יי אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם". ועוד, שעתיד הקב"ה להחיות מתי ישראל ולהקימם בלבושיהם, שנ'אמר (איוב לח יד): "יתיצבו כמו לבוש"¹⁷⁷.
[כז] ומאי טע'מא אית בהו בעינים¹⁷⁸, שעושיין בטלית כדי לתלות מהן החוטין. כנגד עיניו של אדם¹⁷⁹, מה עינים – אלו הציציות – שהן כנגד כל המצות¹⁸⁰, תלויות עליהן, כך עיני האדם, הכל תלוי בהן¹⁸¹. וכל המצות במספר תמצא אותם **בציצית**, הצד"י והיו"ד – מאה, והצד"י והיו"ד – מאה, הרי כאן מאתים, והת"א – ארבע מאות, הרי כאן שש מאות, ושמונה חוטין וחמשה קשרים, הרי כאן שש מאות ושלוש עשרה מצות¹⁸².
[כח] ומפני מה מספר כל החוטין ל"ב, מפני שיש בהן זוהירה¹⁸³ כבכל התורה. ובמה נדע, הרי שתמצא ב"ת של "בראשית" (בראשית א א) ולמ"ד של "לעיני [כל] ישראל" (דברים לד יב), הרי כאן ב"ל, והודיעם לעמו ישראל, שנ'אמר (תהלים קמז כ): "ומשפטים **בל** ידעום, הללויה". וכל מי שידע ואוהב ב"ל, יתן אל לבו ויכיר איזה יכשר, הזה או זה¹⁸⁴, **כי בל הוא לב**¹⁸⁵.

176 כך, יותר בהרחבה, בכד הקמח, שם, והוא המשכו הישיר של העניין האחרון: "...ובאמר 'נתעטף', ביאורו **בטלית לבנה**, שכן הזכיר הכתוב (תהלים קד ב): 'עוטה אור כשלמה', ו**כתיב: לבושיה כתלג חזור**'...". וכעין זה בפירוש רבינו בחיי, שם, עמ' קא, אך בהשמטת הפסוק 'לבושיה כתלג חזור'!

177 השווה לעיל, ליד הערה 17 ובה. שני הטעמים האחרונים הם בפירוש רבינו בחיי, שם, עמ' קא; כד הקמח, שם, עמ' שמח.

178 צ"ל: 'עינים'. כלומר: נקבים.

179 השווה פירוש רבינו בחיי, ג, במדבר טו לח, עמ' קא: 'לפי שמצוה זו [=ציצית] רמז לתחיה לגוף האדם, תמצא שכוללת את הגוף, כי הציצית הם פתילים תלויים בדמיון שער הראש... הנקבים **שעושיין בטלית לתלות בהן החוטין, הם בדמיון העינים**, וחמשה קשרים כנגד חמשה חושים שבו".

180 ספרי זוטא, במדבר טו מ, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרעז, עמ' 289: "'למען תזכרו ועשיתם את כל מצותי', מגיד שמצות ציצית שקולה כנגד כל המצות".

181 השווה ירושלמי, ברכות, א ה, דף ג ע"ג: "ליבא ועינא - תרין סרטורי דחטאה".

182 כלומר: **ציצית** בגימטריא 600 + 8 חוטין + 5 קשרים = 613, כמניין המצוות. והרמז מקורו מבית מדרשו של ר' משה הדרשן, ראה: במדבר רבה, יח כא; מדרש בראשית רבתי, פרשת לך לך, עמ' 75-76. והובא גם בפירוש רש"י, במדבר טו לט.

183 כנראה צ"ל: 'זכירה'.

184 הלשון על-פי קהלת ז ב: "...וְהָחֵי יִתֵּן אֶל לְבוֹ"; יא ו: "כִּי אֵינֶךָ יוֹדֵעַ אֵי זֶה יְקָשֶׁר, הֲזֶה אוֹ זֶה".

185 כל הרמז: **לב** חוטין כנגד תחילת וסוף התורה (בראשית, 'ישראל') וכנגד 'ומשפטים בל ידעום', מופיע הרבה בכתבי חסידי אשכנז. ראה מאמרי: 'סדר טעמים' לר' שלמה בר' שמואל מוורצבורג, מוריה, שנה שלושים ואחת, גליון ז-ח (שסז-שסח), אלול תשעא, עמ' ו-ח, ובכל הנסמן שם בהערות.

טעם אחר: מפני מה הם ל"ב, כנגד דקדוקי תורה שהן ל"ב¹⁸⁶. פ'רוש א'חר: כנגד כ"ב אותיות ועשר ספירות¹⁸⁷. פ'רוש א'חר: כנגד עשרת הדברות¹⁸⁸, שנאמרו בכ"ב אותיות.

[כט] ותמצא חמשה קשרים בכל ענף וענף¹⁸⁹, הרי כאן עשרים, כנגד עשרים אצבעות שיש לו לאדם בידיו וברגליו, ה' כנגד ה', וחמש כנגד ה', וכן כולם. פ'רוש א'חר: ה' קשרים ושלשה עשר כריכות¹⁹⁰, הרי כאן י"ח, כנגד י"ח חליות שבשדרה¹⁹¹, וכנגד תפלת י"ח¹⁹², וכנגד י"ח אזכרות שיש ב"הבו ליי בני אלים" (תהלים כט א ואילך)¹⁹³, וכנגדם ב"ברוך יי לעולם אמן ואמן"¹⁹⁴, וכנגד י"ח שנה שראוי לכהן גדול כשישא אשה, שנ'אמר (ויקרא כא יג): "והוא אשה בבתוליה יקח", "והוא" בגיאמטריא י"ח¹⁹⁵, שכך אמרו חז"ל: בן י"ח לחופה¹⁹⁶. וכנגד י"ח טריפות, שנ'אמר (שם יא מז): "בין החיה הנאכלת ובין החיה אשר לא תאכל". איפשר למקרא לומר "בין חיה נאכלת ובין חיה" וגו', אלא רמז לי"ח טרפות, שלשה ההי"ן ומספר שלשתן ט"ו, הרי כאן י"ח טריפות¹⁹⁷.

186 כנראה כוונתו לשלושים ושתיים מדות שהתורה נדרשת בהן. עי' משנת רבי אליעזר, פרשה א, עמ' 10 ואילך.

187 עי' ספר יצירה, א ב.

188 עי' שמות כ א ואילך.

189 עי' טור, או"ח, סוף סימן יא, ובבית יוסף שם.

190 בראשונים נזכרו שיטות שונות במספר הכריכות שכורכים בכל גדיל בין קשר לקשר, וגם הזכירו את שיטת מחברנו לכוון שלושה עשר כריכות. עי' בית יוסף, או"ח, סימן יא, סעיף יד(א) בסופו.

191 עי' בבלי, ברכות כח ע"ב.

192 עי' משנת ברכות, ד ג.

193 עי' בבלי, ברכות כח ע"ב.

194 כוונתו בברכת 'ברוך יי לעולם' שאחרי ברכת 'השכיבנו' של ערבית. והעניין גופו במחזור ויטרי, א, סדר תפילת ערבית, סימן א, מהדורת הרב א' גולדשמידט, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשס"ט, עמ' קנא-קנב: "ולפי ששנינו: תפילת ערבית רשות, לפיכך הוסיפו ראשי ישיבות שבבבל ברכה זו: 'ברוך אתה יי המלך בכבודו', להודיע שתפילת ערבית רשות... וקבעו שם תפילה זו 'ברוך יי לעולם אמן ואמן' וחתימתה, **שיש בהן י"ח אזכרות, כנגד שמונה עשרה ברכות שבתפילה...**"

195 הרמז מופיע הרבה בחיבוריהם של חסידים אשכנזי ושותי מימיהם. ראה, למשל: סידור הרוקה, עמ' עג, עד; בעל הטורים, ויקרא כא יג, ומפרשים נוספים שם.

196 משנת אבות, ה כא. הוראה זו נאמרה לכל אדם, אך מפני שהפסוק "והוא אשה בבתוליה יקח" נכתב על כהן גדול, ייחס אליו מחברנו גם את ההואה "בן שמונה עשרה לחופה".

197 כנראה צ"ל: "שלשה ההי"ן - ט"ו, ומספר שלשתן, הרי כאן י"ח טרפות". ולעניין עצמו, ראה בבלי, חולין מב סע"א: "תנא דבי ר' ישמעאל: 'בין החיה הנאכלת ובין החיה אשר לא תאכל', אלו שמונה עשרה טרפות שנאמרו למשה מסיני". וראה פירוש רש"י שם: "שמונה עשרה טרפות, לאו מקרא קמישמתעי אלא הלכה למשה מסיני הן". אך מחברנו רמז את העניין בלשון המקרא.

טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע • מהדורה כג

והקשרים כנגד קשרי האדם¹⁹⁸, והחוטין נקראו ציצית, כנגד שער ראשו של אדם, שנ'אמר (יחזקאל ח ג): "ויקחני בציצת ראשי"¹⁹⁹. פ'ירוש א'חר של חמשה קשרים: כנגד ה' חומשי תורה²⁰⁰, וכנגד ה' מיני לחם²⁰¹, וכנגד ה' סימני שחיטה²⁰². פ'ירוש א'חר: כנגד חמשה סיפרי תלים²⁰³, וכנגד ה' מגלות²⁰⁴, וכנגד ה' תפלות שבצום כפור²⁰⁵, וכנגד ה' שקרו בתורה ביום טוב²⁰⁶, וכנגד חמש כריעות שבתפילה²⁰⁷, וכנגדן בקדיש²⁰⁸, והאחת מהן של רשות היא²⁰⁹. טעם אחר: כנגד ה' ימים של הקב"ה, שיכוון את בית אלהינו²¹⁰, שנ'אמר (ישעיה ב ב): "והיה באחרית הימים"²¹¹, אל תיקרי "הימים" אלא 'הא ימים'²¹². טעם אחר: כנגד מספר כל האותיות, שהוא חמשת אלפים

- 198 איני יודע כוונתו. ואולי צ"ל: "והקשרים כנגד חושי האדם". וכך הוא בפירוש רבינו בחיי, שמשם מקורו של המשך העניין. ראה הערה הבאה.
- 199 כך בפירוש רבינו בחיי ג, במדבר טו לח, עמ' קא: "לפי שמצוה זו [=ציצית] רמז לתחיה לגוף האדם, תמצא שכוללת את הגוף. כי הציצית הם פתילים תלויים בדמיון שער הראש, הוא שכתוב: 'ויקחני בציצת ראשי'... וחמשה קשרים - כנגד חמשה חושים שבו".
- 200 כך גם בספר המנהיג, הלכות ציצית, עמ' תרמא: "ויקשור בו חמשה קשרים, כנגד חמשה חומשי תורה".
- 201 חמשה מיני דגן, עי' לעיל, ליד הערה 27 ובה.
- 202 חמשת הדברים המעכבים ופוסלים בשחיטה: שהייה, דרסה, חלדה, הגרמה ועיקור. עי' בבלי, חולין ד ע"א.
- 203 מדרש תהלים, א ב, עמ' 3: "משה נתן חמשה חומשי תורה לישראל, ודוד נתן חמשה ספרים שבתהלים לישראל".
- 204 השווה: בבלי, בבא בתרא יד ע"ב.
- 205 עי' בבלי, יומא פז ע"ב.
- 206 משנת מגילה, ד ב.
- 207 בברכות אבות ומודים תחילה וסוף, וגם בסיום התפילה. עי' בבלי, ברכות לד סע"א; יומא נג ע"ב. וכך ברמב"ם, הלכות תפלה, ה י.
- 208 ראה טור, או"ח, סוף סימן נו: "מנין הכריעות שבקדיש, כתב רב נחשון, שהן ארבע של חובה ואחת של רשות". ובהמשך נתפרטו הכריעות. וכך בראשונים רבים נוספים, ראה: מחזור ויטרי, א, הלכות שחרית, סימן י, מהדורת הרב א' גולדשמידט, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשסט, עמ' טז, ובכל הנסמן שם בהערה 1.
- 209 מרהיטת לשונו נראה, שגם בתפילה וגם בקדיש אחת מהכריעות שבהן היא של רשות. כריעת הרשות שבקדיש נתפרשה במקורות שצויינו בהערה קודמת, ובנוגע לכריעת הרשות שבתפילה, נראה שהיא זו שבסיום התפילה, שאינה כה חיובית כמו ארבע הכריעות האחרות, אך לא מצאתי לכך מקור. וצ"ע.
- 210 כנראה צ"ל: "שיכון את בית אלהינו". כלומר, שיכוון, ייסד.
- 211 הפסוק: "וְהָיָה בְאַחֲרֵית הַיָּמִים, נִכּוֹן יְהִיֶה הַר בְּיַד בְּרָאשׁ הַהָרִים, וְנִשְׂא מִגְבְּעוֹת וְנִהְרָו אֱלֹוֵי כָּל הַגּוֹיִם".
- 212 כלומר, במלאות ה' ימים של הקב"ה" מבריאת העולם, הם חמשת אלפים שנה (שיומו של הקב"ה הוא אלף שנה, עי' תהלים צ ד), "יכון את בית אלהינו", שתבוא הגאולה ויבנה בית המקדש. הרעיון ידוע מכמה מקורות אשכנזיים וצרפתיים שדרשו את הצירוף "באחרית

חסר חמש²¹³. טעם אחר: כנגד חמש כפולות שיש באלפא ביתא²¹⁴. פ'רוש א'חר: כנגד ה' משפחות שיש בישראל המעולים, ואלו הן: ישראל, כהנים לויים, גרים, משוחררים²¹⁵. והם כנגד ה' פעמים "בני ישראל" שיש בפסוק שנ'אמר (במדבר ח יט): "ואתנה את הלויים נתונים לאהרן ולבניו" וגו'²¹⁶. תדע לך, שמרוב חיבתו של הקב"ה עם ישראל הזכיר אותם ה' פעמים בפסוק²¹⁷.

[ל] ומאי טע'מא ח' חוטיין²¹⁸, כנגד ח' מעלות²¹⁹. ומנין לנו ח' חוטיין, שנ'אמר (דברים כב יב): "גדילים תעשה לך, על ארבע כנפות כסותך". "גדילים" אינן פחות משנים, והרי הן ב' ד' פעמים, הרי כאן ח' חוטיין²²⁰; וכן לכל ענף וענף. פ'רוש א'חר: כנגד ח' ימים של מילה, שנ'אמר (בראשית יז יב): "ובן שמונת ימים ימול לכם כל זכר" וכו'. פ'רוש א'חר: כנגד שמונת ימי חנוכה, וכנגד נרות חנוכה שהן שמונה²²¹. פ'רוש א'חר: כנגד "שמונה נסיכי אדם" (מ"כה ה ד), שהם אברהם יצחק ויעקב, משה ואהרן, דוד ושלמה, הרי כאן שבעה, והשלמת שמונה הוא יהיה הגואל שיבוא במהרה בימינו²²². פ'רוש

הימים" שבבראשית מט א, ובמדבר כד יד (אך לא זה שבישעיה ב ב, כדרשת מחברנו!), באל תקרי "הימים" אלא "ה' ימים", חמשה ימים, שבמלאות חמשת אלפים שנה לבריאת העולם יהיה "אחרית הימים". ראה, למשל, הדר זקנים מבעלי התוספות, ויקרא כו מב: "...כי לסוף חמשת אלפים יבשר אותם [=את ישראל] אליהו. וכן כתב: 'אשר יקרא אתכם באחרית הימים' - ה' ימים של הקב"ה, שהם חמשת אלפים". למקורות נוספים בעניין, ראה: י"י יובל, שני גויים בבטןך, תל-אביב תשס"ו, עמ' 270 ואילך.

213 כל אותיות האלפבית בגימטריא (אבגדהווחטיכלמנסעפצקרתש = 1495) + האותיות הכפולות לערך הגימטרי הממשיך את ערך אות ת (ךסןףץ = 3500). סך הכל = 4995. היינו, "חמשת אלפים חסר חמש". חשבון זה מבואר במדרש בראשית רבתי, פרשת בראשית, עמ' 5, יעיון שם.

214 אותיות מנצפ"ך הכפולות. השווה: בבלי, מגילה ב סע"ב.

215 השווה: משנת קידושין, ד א, אע"פ שעבד משוחרר נחשב לגר, הוא נמנה בנפרד משום חידושו, שעלתה לו גיירותו גם בעל כרחו. תודתי להרב אריאל אביני על עזרתו בהערה זו.

216 הפסוק: "וְאֶתְנֶנָּה אֶת הַלְוִיִּם נְתֻנִים לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו מִתּוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לְעֵבֶד אֶת עֲבֹדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּאֶהָל מוֹעֵד וּלְכַפֵּר עַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, וְלֹא יִהְיֶה בְּבְנֵי יִשְׂרָאֵל נֶגֶף, בְּגִשְׁתּוֹ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶל הַקֹּדֶשׁ".

217 ראה ויקרא רבה, ב ד, עמ' מג: "אמר ר' יודן: בוא וראה כמה חיבב הקב"ה את ישראל, שמזכין חמשה פעמים בפסוק אחד, הדא הוא דכתיב: 'ואתנה את הלויים נתונים לאהרן ולבניו' וגו'".

218 ע"י בבלי, מנחות לט רע"ב; טור, אור"ח, ראש סימן יא, ובבית יוסף שם, סעיף יב(א).

219 איני יודע כוונתו. ואולי הן שמונה המעלות שיהיו בבית המקדש העתידי בין עזרת כהנים לעזרת ישראל, ע"י יחזקאל מ לא ובמפרשים.

220 בבלי, מנחות לט רע"ב.

221 ע"י בבלי, שבת כא ע"ב.

222 לא מצאתי כדברי מחברנו. במ"כה שם: "וְיִהְיֶה מִנּוּ עֲלָיו שְׁבַע רַעִים וְשִׁמְנֵה נְסִיכֵי אָדָם", ונאמרו דעות שונות בזהותם של שבעת הרועים ושמונת נסיכי אדם. ראה בבלי, סוכה נב ע"ב: "מאן נינהו 'שבעה רועים' דוד באמצע, אדם שת ומתושלח מימינו, אברהם יעקב ומשה בשמאלו. ומאן נינהו 'שמונה נסיכי אדם'? ישי, ושואל, ושמואל, עמוס, וצפניה, צדקיה, ומשיח, ואלהו". וכן בשיר השירים רבה, ח [ט] ג, בסופו, בהבדל אחד, המחליף את צדקיה בחזקיהו.

כח טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע • מהדורה

א'חר: כנגד שמונה הודאות בקדיש, שהם: "יתברך וישתבח, יתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר, יתעלה ויתהלל". הרי כאן שמונה²²³.

[לא] עכשיו, אם תרצה לעשות י"ג חליות בציצית, עשה, ואם תרצה לעשות ז', עשה; הז' כנגד ז' רקיעים, והו' כנגד ו' אוירים²²⁴. טעם אחר: כנגד י"ג בריתות שנכרתו על המילה²²⁵. טעם אחר: כנגד י"ג מדות שנאמרו לו למשה בסיני, שנאמר (שמות לד ו): "ויעבר יי על פניו ויקרא" וגו'. כלומר, כמו שהוא רחום כך היה אתה רחום, וכמו שהוא חנון כך היה אתה חנון, וכן כל הפסוק²²⁶. טעם אחר משבע חליות: כנגד ז' חופות שעתיד הקב"ה לעשות לצדיקים לעתיד לבוא, וכל אחד ואחד לפי מעשיו, שנאמר (ישעיה ד ה): "ובנה יי²²⁷ על כל מכוון הר ציון ועל מקראיה וגו', כי על כל כבוד חופה", כדאיתא **באליהו רבא**²²⁸. פ'ירוש א'חר: כנגד יום שביעי. פ'ירוש א'חר: כנגד חג

גם בפרקי היכלות, פרק לו (בתי מדרשות, א, עמ' קכו), מחליף ב'שמונה נסיכי אדם' את צדקיה ומשיח במלכי צדק וחזקיהו, אבל ב'שבעה רועים' הוא מונה: "דוד באמצע, אדם שת אנוש ומתולח (ו) מימינו, אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן משמאלו". והרשימה משובשת, כי נמנו כאן תשעה אישים! והשווה: הנבחר באמונות ובדעות לרב סעדיה גאון, מאמר שביעי (מהדורא קמא), תרגום ומהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשל, עמ' שלב. לדעה נוספת, ראה פירוש רד"ק, מיכה ה ד, וכדעת מחברנו לא מצאתי.

223 השווה שבלי הלקט, סימן ח, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמו, עמ' 7: "יש בקדיש **עשרה לשונות של שבת**, ואלו הן: 'יתגדל', 'יתקדש', 'יתברך', 'ישתבח', 'יתפאר', 'יתרומם', 'יתנשא', 'יתעלה', 'יתהדר', 'יתהלל'...". וכנראה כוונת מחברנו לשמונה לשונות הודאה **הנאמרות ברצף**, והם אלו השמונה שציינו. השווה שבלי הלקט, שם, בהמשך דבריו: "ומפני מה **הפסיקו** בין 'יתגדל ויתקדש' לשאר תשבחות?...". יעויין שם.

224 הכל בבבלי, מנחות לט ע"א (המוסגר נוסף ממני): "תאנא: הפוחת לא יפחות משבע [חוליות], והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה. הפוחת לא יפחות משבע - כנגד שבעה רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה - כנגד שבעה רקיעין וששה אוירין שביניהם".

225 משנת נדרים, ג יא.

226 השווה בבלי, שבת קלג ע"ב: "אבא שאול אומר: 'אָנְהוּ' (שמות טו ב), הוי דומה לו: מה הוא חנון ורחום, אף אתה היה חנון ורחום". אך שם ובמקבילות, לא נסמכה הדרשה לשלש עשרה מדות של רחמים שנאמרו למשה בסיני.

227 בפסוק: **יְבָרָא יי'...**

228 לכאורה כוונתו למדרש 'תנא דבי אליהו', אך לא מצאתי את המאמר שם אלא רק במקורות אחרים, כמו בבלי, בבא בתרא עה ע"א: "אמר רבה אמר ר' יוחנן: עתיד הקב"ה לעשות שבע חופות לכל צדיק וצדיק, שנאמר: 'זברא יי על כל מכוון הר ציון ועל מקראיה, עני יומם, ועשן ונוגה אש להבה לילה, כי על כל כבוד חופה'". נראה אפוא שכוונת מחברנו **למדרש 'כבוד חופה'**, הנקרא גם 'חופת אליהו רבא', 'שבע חופות' ושמות אחרים, שאחת מעריכותיו – וידועות ממנו כמה עריכות ומהדורות – פותחת בעניין המדובר! ראה כבוד חופה, מהדורת רח"מ הלוי הורוויץ, פרנקפורט תרמח, עמ' 45: "שבע חופות עתיד הקב"ה לעשות לצדיקים לעתיד לבוא, וכל אחת ואחת לפי מעשיו, שנאמר: 'זברא יי על כל מכוון הר ציון ועל מקראיה עני יומם, ועשן ונוגה אש להבה לילה, כי על כל כבוד חופה'...". גם ר' בחיי אבן-חלאווה הביא את מאמרנו משם 'סדר אליהו' או 'סדר אליהו זוטא', וכבר ידענו על הזיקה המשמעותית בין מחברנו

שבועות, שהוא בשבוע שביעית²²⁹. והששה, כנגד ששת ימי בראשית. פ'רוש א'חר: כנגד ששת מעלות של כסא, שנ'אמר (דה"ב ט יח): "ושש מעלות לכסא".
[לב] ומאי טעמ'א גוללין החליות כנגד הגלגלת²³⁰, שנ'אמר (דניאל ז ט): "גלגלוהי נור דליק".

[לג] ²³¹ ומאי טעמ'א השלישית מחובר ושני שלישי²³² ענף, והשלישי המחובר למעלה ושני שלישי מפורות והם למטה²³³. מפני שכך היו ישראל בגלות שני פעמים, והם מפורזים בכל פנות העולם, והיו למטה, שנ'אמר (דברים כח מג): "הגר אשר בקרבך יעלה עליך מעלה מע'לה, ואתה תרד מטה מט'ה". אבל מגלות השלישית, כשנגאלו היו מחוברים עם בוראם, והיו מעולים על כל האומות, כמו השלישית מן הציצית המחובר, שהיא למעלה מן השני שלישי הענף למטה והם מפורזים, אבל לעתיד יותרו בארצם, שנ'אמר (זכריה יג ח): "והיה בכל הארץ, נאם יי, פי שנים בה יכרתו יגועו, והשלישית יותר בה". פירוש: "והיה בכל הארץ, פי שנים בה יכרתו יגועו", אלו שני האומות, האחת ישמעאל והשניה עשו²³⁴, והבטיח לנו הקב"ה שיעבירם מן העולם, והיו ישראל מקויימים, שנ'אמר: "והיה בכל הארץ פי שנים בה יכרתו יגועו". "פי שנים", אלו ישמעאל ועשו; "והשלישית יותר בה", אלו ישראל²³⁵, שהיו מקויימים²³⁶, שנ'אמר

לספריו של רבינו בחיי (ע'י לעיל, במבוא)! ראה: כד הקמת, ערך 'חתן על השלחן' (כסופו), עמ' קפח והערה 39; שלחן של ארבע, שער רביעי, מהדורת הרב ח"ד שעוועל (כתוך: כתבי רבינו בחיי), ירושלים תשל, עמ' תקיב. ועל המבואה בספר 'שלחן של ארבע' כבר העיר רח"מ הלוי הורוויץ, כבוד חופה, מבוא, עמ' 4. גם ר' יעקב סקילי הביא קטע מדרשי בשם 'סדר אליהו רבה' אשר חלקו השני הוא מתנא דבי אליהו וחלקו הראשון הוא מ'חופת אליהו'! ראה: א' הורביץ, על המקורות שבילקוט תלמוד תורה לרבינו יעקב הסקילי: על יסוד בירור פרקים באגדה ובהלכה, ע"ר, גוי'יורק 1965, עמ' 304. ושמא ל'תנא דבי אליהו' נספחו בכת"פ פרקים מ'חופת אליהו' ומדרשים נוספים, ראה: הורביץ, שם, עמ' 305-306. השווה גם: ר' בן-שלום, 'החצרן כ'שבט יהודה': האגרות ושירי השבח לחצרנים של יוס'טוב בן חנה, סופר קהילת מונטאלבן שבספרד', אות לטובה, בעריכת ע' יסף ואחרים, ישראל תשעב, עמ' 215-216.

- 229 ע'י דברים טז ט-י.
- 230 איני יודע מהי 'גלגלת' זו.
- 231 חלקו הראשון של העניין (עד להלן, ליד הערה 236) בכד הקמת, ערך 'ציצית', עמ' שמש; ובקצרה, בפירוש רבינו בחיי, ג, במדבר טו לח, עמ' קא. אבל כאן העניין מורחב יותר.
- 232 =שני שלישים.
- 233 בבלי, מנחות לט ע"א: "נויי תכלת - שלישי גדיל ושני שלישי ענף". וברמב"ם, הלכות ציצית, א ח: "נוי התכלת, שהיהו כל החוליות בשליש החוטין המשולשלין, ושני שלישיהן ענף". וכך בטור, או"ח, סימן יא, ובבית יוסף סעיפים ד, יד(א).
- 234 לא מצאתי מקור לפרשנות זו, פרט למקבילות בחיבורי רבינו בחיי (ע'י לעיל, הערה 231). והשווה: פירוש ר' יצחק אברבנאל לזכריה יג ח.
- 235 תנ"ב, בהעלותך, טז; במדבר רבה, טו יד.
- 236 כנראה צ"ל: "שהיו מקויימים". ועד כאן מקביל העניין לכד הקמת ופירוש רבינו בחיי: ע'י לעיל, הערה 231.

כז טעמי תפילין וציצית לחכם לא נודע • מהדררה

(ירמיהו מו כח): "כי אעשה כלה בכל הגוים אשר הדחתין שמה, ואותך לא אעשה כלה", ולא עוד אלא שיחזירם בתשובה, שנ'אמר (שם): "ויסרתך למשפט", לפי כשיבואו למשפט, שלא יאמרו ו[ן]מות העולם: התוכח עמנו ולא עם ישראל, לפי שהם בניו, ולפיכך יתוכח עם ישראל, לפי שישראל כבר החזירם בתשובה, שנ'אמר (שם): "ונקה לא אנקך", ונקה לא אנקך למשפט, לפי שלא יאמרו הגוים: לא נשפט עמם, אבל "ויסרתך למשפט", שכשתבואו לדין, שתמצאו בעלי תשובה ותהיו זוכים לחיים²³⁷.

[לדן] לפיכך²³⁸ אמרו חז"ל: הכל חייבין בציצית מן התורה²³⁹, שנ'אמר (במדבר טו לח): "דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם, ועשו להם ציצית". וקטן היודע להתעטף, אביו קונה לו טלית²⁴⁰. אבל הנשים והעבדים פטורין מן הציצית, שנ'אמר (שם): "אל בני ישראל", ולא אל בית ישראל²⁴¹. לפיכך יזהר אדם וישתדל במצוה זו, שכל הרגיל בציצית זוכה ומשמשין לו שרי אלפים ות"ק עבדים²⁴², שנ'אמר (זכריה ח כג): "והיה ביום ההוא²⁴³, אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים" וכו', ואין "כנף" אלא ציצית, שנ'אמר (במדבר טו לח): "ונתנו על הציצית הכנף פתיל תכלת"²⁴⁴.

[לה] אמרו חז"ל: מי שאינו מניח תפלין, עובר בח' מצות עשה, שנ'אמר: "לך לאות על ירך, ולזכרון בין עיניך" (שמות יג ט); "והיה לאות על ידכה, ולטוטפות בין עיניך" (שם

237 העניין האחרון לשונו מעורפל, אך נראה שכוונת הדברים: הקב"ה אומר לישראל: "ויסרתך למשפט" - ייסרתי אותך, את ישראל, כדי שישבו בתשובה ואז תהיה להם תקומה במשפט. אבל הגוים, שלא נתייסרו, לא שבו בתשובה וממילא ייצאו חייבים במשפט. ואיני יודע מקור לעניין. וצ"ע.

238 איני יודע מהו 'לפיכך'. ואולי: משום חשיבותה של מצות ציצית, כפי שהאריך מחברנו עד כאן.

239 מסכת ציצית, א א; בבלי, מנחות מג ע"א.

240 בבלי, סוכה מב ע"א.

241 אולי צ"ל: "ולא אל בנות ישראל". ושמא כוונתו, ש"בית ישראל" כולל גם את הנשים או שזה כינוי מיוחד להן. ראה מסכת כלה רבתי, ג א: "ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל", אפילו נשים...". רות זוטא, ד יא, מהדורת ש' בובר, ברלין תרנ"ד, עמ' 54-55: "אין הדורות נגאלים אלא בזכות נשים צדקניות שבדור, שנאמר (תהלים צח ג): 'זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל', לבני ישראל לא נאמר אלא 'לבית ישראל'". ולדרשה גופא, השווה מדרש לקח טוב, במדבר טו לח: "דבר אל בני ישראל, פרט לנשים". וראה גם הגהות מיימוניות, ציצית, א יב, הערה ט: "מכאן פסק ר' יצחק ורבינו יהודה, שנשים יכולות לעשות ציצית... אבל בשם מורי ש' מצאתי, דאין להם לעשות ציצית, משום דכתיב: 'בני ישראל ועשו'...". וראה מאמרי 'ענייני תפילה מ'ספר המשכיל' לר' שלמה שמחה מטרויש תלמידים של מהר"ם מרוטנבורג ורבינו פרץ, ישרון, כו (תשעב), עמ' נו, ובכל מה שהבאתי שם בהערה 101.

242 צ"ל: "שני אלפים ות"ת עבדים". וכך במקור העניין, עי' להלן, הערה 244.

243 בפסוק: 'בְּיָמֵי הַהֵמָּה...".

244 בפסוק: "ונתנו על ציצית...". וכל העניין מבבלי, שבת לב ע"ב: "כל הזהיר בציצית, זוכה ומשמשין לו שני אלפים ושמונה מאות עבדים, שנאמר: כה אמר יי [צבאות]: בימים ההמה, אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים, והחזיקו בכנף איש יהודי לאמר נלכה עמכם' וגו'".

פסוק טז); "וקשרתם לאות על ירך, והיו לטוטפות בין עיניך" (דברים ו ח); "וקשרתם אותם לאות על ידכם, והיו לטוטפות בין עיניכם" (שם יא יח). וכל שאינו מתעטף בציצית, עובר בה' מצות עשה, שנ'אמר: "ועשו להם ציצית" (במדבר טו לח); "ונתנו על ציצית הכנף" (שם); "והיה לכם לציצית" (שם פסוק לט); "וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות יי ועשיתם אותם" (שם) ²⁴⁵. וכשתסתכל בזה הספר ²⁴⁶, תמצא בו כל העולם, ותמצא בו כל האדם, ותמצא בו זכירה לתרי"ג מצות.

כת'וב (קהלת ט ח): "בכל עת יהיו בגדיך לבנים, ושמן על ראשך אל יחסר". "בכל עת יהיו בגדיך לבנים", זו מצות ציצית, "ושמן על ראשך אל יחסר", זו מצות של תפילין ²⁴⁷. וכל הרגיל בתפילין ובציצית ובמזוזה, מוחזקני בידו שלא יחטא, שנ'אמר (תהלים לד ח): "חונה מלאך יי סביב ליראיו ויחלצם" מחטא ²⁴⁸.

בריך רחמנא דסייען.

245 כל העניין בבבלי, מנחות מד ע"א. ופירוט העשין הוא על-פי פירוש רש"י שם. אכן מחברנו לא מונה עשה חמישי של מצות ציצית (אך אפשר שהוא "ועשיתם אותם", והוא מפרשו, שלא כפשוטו, על מצות ציצית!), ובפירושו רש"י, שם, מנה לעשה חמישי את "גְּדִלִים תַּעֲשֶׂה לָךְ עַל אַרְבַּע פְּנֵפוֹת קְסוּתֶיךָ" (דברים כב יב).

246 איני יודע אם כוונתו לחיבורו הנוכחי, או שיש לתקן: "וכשתסתכל בזה המספר", וכוונתו לשמונת העשין שבתפילין וחמשת העשין שבציצית. וצ"ע.

247 בבלי, שבת קנג ע"א.

248 בבלי, מנחות מג ע"א, בסגנון לשוני שונה מעט.

הלכות תפילין מסידור כתב־יד

מבוא

סידור התפילה משמש ציר מרכזי להנהגת האדם בעולמו. בערב, בבוקר ובצהריים, ממששים ידיו בסידור לדעת את פרקי התפילה אשר עליו לשאת לפני קונו. כן בימות החול, בשבתות, במועדים ובשאר זמנים מצוינים. הלכות ודינים רבים נאמרו בנוגע לתפילה, מהם בעלי פרטים מסועפים, ולפיכך נהגו מקדמת דנא לשלב בצידדי גליונות סידור התפילה את ההלכות הנצרכות למתפלל, ואגב כך גם נוספו הלכות שאינן נוגעות ישירות לתפילה, כמו הלכות שבת ומועדים או סדרי קביעות הלוח, ובכך נעשה סידור התפילה למדריך הלכתי שימושי לחיי היום־יום.

כבר בסידור הראשון הידוע לנו, סידורו של רב עמרם גאון (ד'תקע-תרלה, 810-875), שולבו לצד נוסח התפילה הערות הלכתיות והדרכות מעשיות. כיוצא בזה גם בסידורו של רב סעדיה גאון (ד'תרמב-תשב, 882-942) ובסידורים נוספים שנכתבו בתקופת הגאונים ובהשפעתם¹. גם באירופה כתב ר' שמחה מויטרי, תלמיד רש"י, את 'מחזור ויטרי', סידור רחב יריעה ששילב הלכות ופירושים, שנתחבר על־פי הדגם שהציג סידורו של רב עמרם גאון. לצד סידורים מפורסמים אלו ישנם סידורים דומים פחות מפורסמים, ועל אחד מהם – אשר כמעט לא בא זכרו בספרות התורנית והמחקרית – דון כאן.

א. סידור כת"י פרמה - סקירה כללית²

סידור זה, ששובצו בו קטעי הלכה ופרשנות, לא נודע מי חיברו וגם לא נודעו שורשיו, כלומר אימתי נתחבר ומהו גרעינו הראשוני לעומת התוספות המרובות שבאו בו במשך הזמן. הסידור, על הלכותיו ופירושו, מופיע בעשרה כתב־ידי ודפוס אחד, המייצגים כמה עריכות ומהדורות בהיקפים משתנים – שכנראה גם נעשו בידי עורכים

* תודותי לפרופ' שמחה עמנואל על שקרא את גירסתו הראשונה של המאמר והעירני פרטים חשובים ששולבו בנוסחו הסופי.

1 כמו הסידור שפרסמו שמחה אסף ושרגא אברמסון (ראה: ש' אסף, 'מתוך סדור תפלה קדמון', בספרו: מספרות הגאונים, ירושלים תרצג, עמ' 71-89; ש' אברמסון, 'לתולדות ה'סידור', סיני, פא [תשלז], עמ' קפא-רכז), או סידורו של ר' שלמה בירבי נתן (גם בלא להידרש למקומו ולזמנו של המחבר, אין ספק בדבר השפעתה הגדולה של תורת הגאונים על הסידור).

2 כינתי את הסידור על־שם כת"י פרמה, כי הוא מייצג את נוסחו הארוך. ראה להלן בסמוך.

שונים – שהיחס ביניהן סבוך ונפתל³, ואלו הם⁴: (א) אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 650 (מתכ"י: F17734), דפים א1-א61, שנעתק כנראה במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה⁵; (ב) וטיקן, הספרייה האפוסטולית Ebr. 324 (מתכ"י: F8635), דפים א1-א90, שנעתק בשנת ה'קנה (1395)⁶; (ג) וינה, הספרייה הלאומית hebr. 12a (מתכ"י: F10150, F1298), דפים א351-א373, שנעתק כנראה בשנת ה'קסג (1403)⁷; (ד) לונד, ספריית האוניברסיטה L.O. 2 (מתכ"י: F34100), שנעתק בשנת ה'קסז (1407)⁸; (ה) לונדון, אוסף מונטיפיורי 129 (מתכ"י: F4641), דפים ב1-ב71, שנעתק במאה החמש-עשרה⁹; (ו) לונדון, אוסף מונטיפיורי 204 (מתכ"י: F5127), שנעתק כנראה במאה השלוש-עשרה¹⁰; (ז) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4683 (מתכ"י: F25586), שלא נודע זמן העתקתו¹¹; (ח) פדואה, סמינר ויסקוויל Cod 218

3 על המציאות הסבוכה של המהדורות והעריכות הערתי בקצרה במקומו. ראה מאמרי 'צור תעודה: סימן חדש לסדר ליל פסח', מוריה, שנה שלושים ושלש, גליון ד-ו (שפח-שצ), ניסן תשעד, עמ' ח-י ובהערות; גנזי חג הסוכות: אסופת גזנים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, מהדורת, ירושלים תשעה, עמ' רפז-רצא. וראה גם: ש' עמנואל, 'לכוחה של המילה המודפסת: העמידה לקדיש', נטועים, כא (תשפ), עמ' 93-94. ואם כי עדיין רב הנסתר על הגלוי, נראה שהמאמר הנוכחי, אשר גם משווה את היקפן של הלכות תפילין בכתיב-היד השונים, יקדם במעט את בירורן של מהדורות ועריכות הסידור, אך בירור מלא של סוגיה סבוכה זו יתאפשר רק באמצעות התקנת מהדורה סינופטית מלאה של הסידור.

4 כתבי-היד נרשמו לפי סדרן האלפבתי של הספריות. איני מונה את כת"י וולך 270 (מתכ"י: F75968) בכלל 'תאומי' סידורנו, כי מלכתחילה הוא אינו מחזיק אלא חטיבה קטנה ממנו, את ההגדה של פסח בלבד.

5 על כתב-היד ראה: *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, compiled under the direction of M. Beit-Arié, edited by R.A. May, Oxford 1994, pp. 179-180

6 על כתב-היד ראה: *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem; edited by B. Richler; Palaeographical and Codicological Descriptions: M. Beit-Arié in collaboration with N. Pasternak, Vatican 2008, pp. 275-278

7 ברישומי הלוח, דף א350, בחישובים לנפילת התקופה נלקחה כדוגמא, כמה פעמים, שנת ה'קסג. לתיאור כתב-היד, ראה: A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien*, Leipzig 1925, pp. 19-26

8 כן לפי קולופון שבסופו (דף 124ב): "כתבתי וסיימתי הוולות והיוצרות שנת קס"ז לפרט". הובא בקטלוג מתכ"י. לתיאור קצר של כתב-היד, ראה: נ' אלוני, 'זמישה כתבי יד עבריים בספריית לונד (שבדיה)', עלי ספר, ד (תשלז), עמ' 6. אלוני מתארכו למאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה, וכנראה לא ראה את הקולופון.

9 כן נרשם בקטלוג מתכ"י. אך תאריך העתקת כתב-היד לא קדם לשנת ה'קפז (1427), ראה: גנזי חג הסוכות (לעיל, הערה 3), עמ' רפג-רפו.

הלכות תפילין מסידור כתיב • מבוא לא

(מתכ"י: F775), שנעתק בשנת ה'רכ (1459)¹²; (ט) פרטי (לשעבר: ברסלאו, בית המדרש לרבנים 196; אין צילום במתכ"י, כתביהיד מכונה 'מחזור קנדיא')¹³; (י) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1902 (מתכ"י: F13059), דפים 22-187א, שנעתק בשנת ה'רל (1470)¹⁴. (יא) ומקור שבדפוס: תפלות מכל השנה עם כמה פירושים, טרינו רפה (1525).

בהערכה ראשונית, כתביהיד ומהדורת הדפוס מייצגים שלוש עריכות מהדורות של החלק ההלכתי והפירושים, ארוכה, קצרה ובינונית, ובחלק מהמהדורות יש הבדלים ושינויים נוספים בין כתביהיד.

בכל כתביהיד הועתקו ההלכות והפירושים בצמידות לנוסח התפילה הנוגע להם, בדרך כלל בשולי הדפים או ב'חלונות' (אם כי לעתים שכיחות גלשו ההלכות לקטע התפילה הבא או הוקדמו לקטע שלפניו), חוץ מכת"י לונדון, מונטיפיורי 129, המרכז את כל ההלכות במקום אחד, בחטיבה מובחנת, אחרי נוסח התפילה (דף 33א ואילך).

ב. הלכות תפילין והיחס בין כתביהיד

במאמר זה אני מפרסם לראשונה את הלכות תפילין שבסידורנו. לנוסח היסוד בחרתי את כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1902, דפים 24-6א בשוליים [=פ], המייצג את הנוסח הרחב (ובעקבות זאת, נראה גם המאוחר)¹⁵, בהשוואה לכתביהיד האחרים. להלכות תפילין שבכת"י פרמה יש מקבילות – לא ממש זהות, כמובן – בחמשה מכתביהיד הנזכרים: אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 650, דפים 129-112א [א=]; וינה, הספרייה הלאומית hebr. 12a, דף 355א-ב [ה=]; לונדון, אוסף מונטיפיורי 129, דפים 33ב-34 [ל=]; ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4683, דף 27ב [ג=]; פרטי 'מחזור קנדיא', דף 31א-ב¹⁶. לעומת זאת, בשני כתביהיד אחרים

10 בקטלוג מתכ"י תוארך כתביהיד למאה השנים עשרה והשלוש עשרה. אך לא נראה להקדימו למאה השנים עשרה.

11 עמנואל, לכוחה של המילה המודפסת (לעיל, הערה 3), עמ' 94 הערה 45, כותב על כתביהיד זה: "כ"י ניו יורק מכיל דפים אחדים בלבד ואינני יודע לתארך אותו".

12 תאריך ההעתקה בקולופון שבדף 37ב: "מודה אני מנחם סופר בר עזריאל זלה"ה כמו שהיום, יום ב' ח' ימים בטבת שנת ר"ך לפרט, השלמתי לכתוב זה הסליחו[ת] לכמ"ר משה בכמ"ר יוסף ישר"ר". הובא בקטלוג מתכ"י.

13 אין גישה לכתביהיד זה (עי' להלן, הערה 16) ולא ידועה שנת העתקתו.

14 סיום העתקת כתביהיד מפורש בקולופון, דף 187א. לתיאור כתביהיד, ראה: B. Richler, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma Catalogue*, Jerusalem 2001, pp. 273-275, no. 1069

15 עי' להלן, סביבות הערה 25.

16 למרות העובדה שחטיבת הלכות תפילין שבכת"י פרמה מצויה כאמור גם בכת"י הפרטי 'מחזור קנדיא', נאלצתי לצערי שלא להשתמש בו במהדורתי ובשינויי הנוסחאות, שלא זכיתי לעיין

ממשפחת סידורנו, סגנון הלכות תפילין שונה לגמרי מן המופיע במשפחת כת"י פרמה¹⁷, ובשלושה עדי נוסח נוספים (שני כתבייד ואחד נדפס) אין בכלל הלכות תפילין¹⁸.

הלכות תפילין המתפרסמות כאן מבוססות על כתבייד א,ה,ל,ג,פ. לנוסח היסוד נקבע פ בהשוואה והשלמה מארבעת עדי הנוסח האחרים, ולהלן בנספח א הצגתי בפרוטרוט

בכתב-היד או בצילומו (מפני צרות עינם של בעלי כתב-היד) אלא רק בהעתקה לקויה ובלתי מוגהת של החלקים ההלכתיים והפרשניים, שלא ניתן לסמוך עליה.

17 כתבייד: וטיקן, הספרייה האפוסטולית Ebr. 324, דפים 241-242; לונדון, אוסף מונטיפיורי 204, דפים 161-162. את הלכות תפילין שבכת"י וטיקן ההדרתי להלן, נספח ג, אבל מצב הטקסט של כת"י מונטיפיורי 204 אינו מאפשר ההדרה מלאה של הלכות תפילין (אך עדיין ניתן להבחין שמדובר בהלכות שונות מכת"י פרמה ומשפחתו), ומשכתי ידי ממנו.

חשוב להדגיש: כמעט בכל **שמונת** כתבי-היד המחזיקים הלכות תפילין, הן אלו שממשפחת כת"י פרמה 1902 והן האחרים, מופיעות הלכות אלו סביבות 'שירת הים' וברכת 'שתבח' שבתפילת שחרית, והמאחרים המשיכו להעתיקן גם סביב תחילת ברכת 'יוצר אור' (בשולי

הדפים או ב'חלונות'; וגם בכת"י מונטיפיורי 129, שריכזו כאמור את כל החלק ההלכתי למקום אחד, מופיעות הלכות תפילין אחרי ההלכות הנוגעות לפסוקי דזמרה), וזאת מפני המנהג הקדום להתעטף בטלית ולהניח תפילין **אחרי ברכת 'שתבח'**, כדי לומר בהן את קריאת שמע וברכותיה ותפילת העמידה, שאמירתן בתפילין (ובטלית) הוגדרה חיובית (איני מכיר מחקר המברר מנהג זה, אך קיומו עולה מכמה סידורים כתבייד שקבעו את ברכות הטלית והציצית לאחר ברכת 'שתבח'; וראה גם כת"י לונדון, מונטיפיורי 204, דף 215, בתחילת הלכות תפילין המופיעות אחרי ברכת 'שתבח': 'רגילין העולם לברך כאן בתפילין, וצריך לברך מעומד...').

אקווה להקדיש לעניין מאמר מיוחד). אך שני כתבייד חורגים מן הכלל: פרמה 1902, המביא את הלכות תפילין אחרי ההלכות הנוגעות לפרשיות הקרבנות שבתחילת תפילת השחר ולפני 'ברוך שאמר', משמע, שלמנהגו של העורך, הניחו תפילין והתעטפו בטלית לפני 'ברוך שאמר' ופסוקי דזמרה. כתבייד נוסף החורג ומביא את הלכות תפילין שלא בסמיכות לברכת 'שתבח' הוא כת"י וטיקן 324, דפים 241-242, שהעמיד את הלכות תפילין (והלכות נוספות) בין תפילת מוסף למועדים לבין הגדה של פסח, ואיני יודע טעמו של דבר.

18 הם כתבייד: לונד, ספריית האוניברסיטה L.O. 2; פדואה, סימני ויסקוויל Cod 218. והסידור הנדפס: תפלות מכל השנה עם כמה פירושים, טרינו רפה, עמ' 15 (בעותק הדיגיטלי שבמאגר 'אוצר החכמה', ספר מספר 146929; בעותק הנדפס אין ספרור דפים), שיש בו רק הקטע הראשון שבהלכות תפילין כת"י פרמה: 'ותן חלקינו בתורתך. מנח [=מניח] תפילין ואחר כך טלית, משום שהם בריית' וזמנו בין ביום, בין בלילה. וי"א טלית תחילה, לצניעות. ועוד, וזמנו(!) בין בשבת בין ביום טוב, בין בחול, וגם בלילה, בטלית של יום, לפי תוספות. וא"א הרא"ש ז"ל כתב, שיש להתעטף בציצית קודם הנחת תפילין וכן ה"ר. טור". התיבות 'ותן חלקינו בתורתך' (שבראש הקטע, המצויות גם בתחילת הלכות תפילין שבכת"י פרמה אך לא במקבילותיו! עי' להלן במהדורה, הערה 1) אינן מהלכות תפילין אלא רק **תיבות קישור** למקומן של הלכות תפילין (לפי מקור זה), שהיה מיד אחרי פרשת הקרבנות שלפני 'ברוך שאמר', המסתיימת בבקשה: 'יהי רצון מלפניך... שיבנה בית המקדש במהרה בימינו **ותן חלקינו בתורתך!**'

את כל שינויי הנוסחאות. דקדקתי לרשום גם שינויי נוסחאות קלים, שבדרך כלל לא נהגים לצייןם (כמו: שינויי כתיב מלא וחסר, חילופי א/ה בסוף תיבה ומחיקות המעתיקים), וזאת כדי להעמיד תשתית זיהוי כתיב בעלי מוצא משותף¹⁹. אבל בהערותי למהדורה נידונו רק שינויי הנוסח המשמעותיים.

השוואת עדי הנוסח מוכיחה את זיקתם ההדוקה של א²⁰, אם כי בדרך כלל, נוסח ל מתוקן יותר מ־א²¹ (ושמא יש להסיק מכך על קדמותו היחסית של ל). אליהם קרוב בלשונו ה, אבל ג, פ מייצגים כל אחד ענף רחוק יותר. ארבעה ענפים אלו (א-ל, ה, ג, פ) הם עריכות שונות של החיבור, אשר ההבדלים ביניהן ניכרים במיוחד משינויי היקפי חטיבותיהן ההלכתיות. אופיו הבלתי־מגובש של החלק ההלכתי שבסידורנו איפשר שינויים מופלגים בהיקפי ההלכות; כל עורך הוסיף או השמיט כטוב בעיניו. היקפי חטיבתנו בחמשת כתיבי־יד נרשמו בפרוטרוט בנספח מיוחד²², ומהם עולה, שגם בכך קיימת זהות מוחלטת בין א, ל (פרט לקטע קטן אחד, שורות 88-92, הנמצא ב־א וחסר ב־ל), ואילו ה, ג, פ מייצגים כל אחד עריכה שונה: ג קצר מכולם, ה רחב ממנו במקצת אך קצר מ־א, ל²³, ו־פ רחב מכולם, באופן משמעותי²⁴.

בשלב התחלתי זה של המחקר, יש להיזהר מלקבוע אם עריכת חיבורנו התנהלה מהמצומצם למורחב או להיפך, כלומר, אם הנוסחים הקצרים מייצגים את העריכות הראשונות והנוסחים הרחבים את העריכות המאוחרות, או שמא הפוך. אין לדעת בבירור, אם העורכים והסופרים נטו להרחיב את חיבורנו ולהוסיף בו קטעים חדשים או להשמיט ולצמצם את היקפו²⁵. אמנם נראה, שההבדלים בין העריכות בהיקף שילוב קטעי 'ארבעה טורים', בידם לסייע בפתרון הספק.

19 כלומר, אלו כתיבי־יד הועתקו ממקור משותף קדום, או שאחד מהם הועתק מזולתו.

20 אפילו בפרטים קלים, כמו כתיב חסר או מלא, חילופי ם-ן וכדומה. ראה, למשל: נספח א, שינויי נוסחאות לשורות 25, 30, 31 ועוד הרבה.

21 ראה: נספח א, שינויי נוסחאות לשורות 4 ('עכ"ל'), 19 ('סביב אמה'), 23 ('ואי איתא'), 38 ('תורה'), 66 ('בשיטה'), 69 ('עוד מצאתי'), ועוד הרבה. אך במקומות ספורים נוסח א עדיף מ־ל (ושמא מכך יש להסיק, ש־א לא הועתק ישירות מ־ל), ראה שם, שינויי נוסחאות לשו' 28 ('טור'). בסוגריים ציינתי את הדיבורים המתחילים בשינויי הנוסחאות.

22 ראה להלן, נספח ב.

23 אדגיש כי ה מייצג תערובת מעניינת. בלשונו הוא קרוב ל־א, ל אבל בהיקף החטיבה ההלכתית הוא עומד בין א, ל ל־ג. ראה להלן, נספח ב.

24 רק קטע קצר אחד (שורות 88-92) אינו ב־פ וישנו ב־ל (ושם בלבד!).

25 שאלה זו נוגעת כמובן גם לחיבורים אחרים מרובי עריכות, כולל אלו ששינויי עריכתם נעשו בידי מחבריהם. לא מצאתי הכרעה בשאלה זו, ולדעתי לא ניתן לכלול כללים בדבר, שיש שנהגו כך ויש שנהגו אחרת. למשל, לדברי ר' משה אבן־דאנון (מבני הדור שלאחר גירוש ספרד), המהדורה הקצרה של פירוש רש"י לתלמוד מאוחרת מן הארוכה (הביא דבריו ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד - הגהות ומהדורות, רש"י: עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת־גן תשנ"ג, עמ' 149; הפנני לכך פרופ' ש' עמנואל ותודתי נתונה לו), וכך גם

ספר 'ארבעה טורים' לר' יעקב בן הרא"ש נחתם בשנת ה'ק (1340). כעשור ומחצה לאחר מכן ניכרת השפעתו סביבות מקום חיבורו (טולדו שבקסטיליה), ומשנת ה'קל (1370) מתרחבת השפעתו בכל קסטיליה, אבל למרחב התרבות האשכנזי הוא הגיע רק כעשר או עשרים שנה מאוחר יותר. אזכורו הוודאי הראשון במרחב האשכנזי – והכוונה גם לתפוצה האשכנזית בצפון איטליה – הוא כנראה משנת ה'קנא או קנד (1391 או 1394). בתחילה היחס אליו היה מורכב ולא כל חכמי הדור סמכו ידיהם עליו, אך כעבור עשרות שנים נוספות הוא הפך לאחד מספרי ההלכה המוסמכים ביותר במרחב האשכנזי, דבר שכנראה אירע לקראת המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה (סביבות שנת ה'ר, 1440), ואולי כמה שנים קודם לכן.²⁶

כל זאת משרטט את ציר התפתחות עריכות חיבורנו. והתוויתו תתבצע באמצעות בדיקת כמות המובאות מ'ארבעה טורים' בכל אחת מן העריכות, והשוואתה לזמן העתקתה²⁷ ולמצב התקבלות 'ארבעה טורים' במרחב האשכנזי באותה נקודת זמן. העריכה הקצרה (ה), שנעתקה בשנת ה'קסג (1403), המוקדמת מכל משפחת כת"י פרמה, מחזיקה בקושי שתי שורות מ'ארבעה טורים'²⁸, לעומת זאת, העריכה

נהגו מחברים נוספים, לעומת אחרים שנהגו להפך ובעריכתם השנייה לספרם האריכוהו והרחיבוהו. ראה: י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, ב: כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה, עמ' 203-217, 227.

26 על תהליך התקבלותו של ספר 'ארבעה טורים' במרחב האשכנזי, ראה: י"ד גלינסקי, 'זוכה זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו': על תפוצת 'ארבעה טורים' לר' יעקב בן הרא"ש מזמן כתיבתו ועד לסוף המאה ה'ט"ו, סידרא, יט (תשס"ד), עמ' 37-41 (ושם, עמ' 25 ואילך, על תהליך התקבלות הספר בקסטיליה); א' פוקס, החומר ההיסטורי בשאלות ותשובות ר' ישראל ברונא, ע"ד, ניו יורק 1974, עמ' 136-138; י"א דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים: דרכיהם וכתביהם בהלכה, ירושלים תשמה, עמ' 165-167; ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 164-169.

גלינסקי, שם, עמ' 38, מציין את כת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Ebr. 324, דפים א1-א90 – הוא הוא אחד מכתבי-היד השייכים למשפחתו הרחבה של חיבורנו (עי' לעיל, ליד 6) – כמקור האשכנזי הקדום ביותר המביא מ'ארבעה טורים'. אך שמא קדם לו במעט סמ"ק מצורף, כת"י הספרייה הבריטית Add. 26982 (מתכ"ז: F5655), שאפשר ונעתק בשנת ה'קנא (1391) המביא בגליונותיו קטעים רבים מ'א"ח" (= [טור] אורח חיים); עי' להלן, הערה 32. תיארוך סמ"ק מצורף הנוכח הוא על-פי נוסח הגט המופיע בו, שנכתב בצירוף ביום כא שבטת קנא, אם כי ייתכן שסופר מאוחר העתיק את אשר לפניו ללא שינוי.

27 לצורך בדיקה זו לא ניתן להשתמש אלא בהעתקות שזמנן ידוע, לכל הפחות, לחצי מאה מוגדרת, ולכן לא התייחסתי ל'ל, המתוארך למאה החמש-עשרה, הגדרה מעורפלת ורחבה מדי עבורנו, וגם לא ל'ג, שלא נודע זמן העתקתו. עי' בהתאמה לעיל, הערות 9, 11.

28 ראה נספח ב, שורות 23-24. כן גם המצב ב'ג, אלא שכאמור (לעיל, הערה 27) איננו עוסקים בו, מפאת שאיננו מתוארך במדויק. ואפילו אם יתברר ש'ג הוא העתקה מאוחרת, ואפילו מאוחרת מאוד, לא יסתור הדבר את ציר התפתחות העריכות המוצע כאן, שכן בסופו של דבר

לה הלכות תפילין מסידור כתיב • מבוא

הבינונית (א), שהעתקתה משוערת לסביבות שנת ה'רלה (1475) ואפשר שהיא מוקדמת בכמה שנים²⁹, מחזיקה יותר קטעים ממנו³⁰, ואילו העריכה הרחבה (ב), משנת ה'רל (1470), הגדישה את הסאה בהעתקותיה מ'ארבעה טורים'³¹. כל זאת מלמד, שהמובאות מ'ארבעה טורים' מתרבות והולכות במקביל לאיחורה של ההעתקה ומקביל לתהליך התקבלותו במרחב האשכנזי. ומכאן שעריכות החיבור נעשו מן הקצר לרחב, והעריכה הרחבה מכולם (ב) היא המאוחרת ביותר, דבר המתאשש מסימנים נוספים³².

מעתיק פ פענח לפעמים את ראשי התיבות שנתקל בהם במהלך העתקת כתיב היד שלפניו (שבחלקיו החופפים היה כנראה קרוב, פחות או יותר, ל'א, ל) אך לעתים השתבש בפענוחם. סימן יג בהלכות תפילין נפתח ב'פ: "עוד מצאתי, תפילין על המצנפת..."³³, ואינך יודע מהו 'עוד', שהרי קודם לכן לא נכתב על אחת הפיסקאות

קיימת העתקה מוקדמת מאוד מעריכה מקוצרת זו (ה), ויש אפוא תלות את ההעתקה המאוחרת של ג בסופר מאוחר שהכיר את העריכה המקוצרת.

29 העתקת א מתוארכת לשנים ה'ר-רס (1450-1500), ולצורך הדין נקטתי בנקודת האמצע (ה'רלה, 1475), אך כמובן שאפשר להקדים את העתקתו עוד לפני פ. כך או כך, קשה להעמיד את א על ציר ההתפתחות שאני מנסה לשרטט, מפאת תיארוכו רחב מדי, אך מאידך תיארוכו המעורפל אינו סותר את טענתי.

30 מכל הנוסף ב'א על ה, אחת עשרה שורות מקורן מ'ארבעה טורים' (זה גם המצב ב'ל, אלא שכאמור איננו עוסקים בו מפאת תיארוכו הלא ברור). ראה נספח ב, שורות 6-13, 24-25, 28. בכל דברי, כאן ובהמשך, אני מתייחס רק לקטעים הוודאיים שנלקחו מ'ארבעה טורים', היינו אלו שנתפרשו בחיבורנו שהם מ'טור'. השווה הערתי בפתיחת נספח ב.

31 מכל הנוסף ב'פ על א, ארבעים ואחת שורות (למעלה משלושים אחוז מכלל החיבור ב'פ!) נלקחו מ'ארבעה טורים'. ראה להלן, נספח ב, שורות 13-16, 21-23, 25-27, 62-65, 77-79, 99-135.

32 העברת הטיבת הלכות תפילין ממקומה אחרי ברכת 'שתבח' אל לפני ברכת 'ברוך שאמר', המיוחדת ל'פ (עי' לעיל, הערה 17), מאפיינת לדעתי עריכה מאוחרת יחסית, שכנראה הושפעה מדחיית המנהג הקדום להניח תפילין אחרי ברכת 'שתבח'. בנוסף לכך, גם פענוחו המוטעה של פ לראשי התיבות (עי' להלן בסמוך) מלמדת על איחורו היחסי.

בשולי הדין אוכיר את סמ"ק מצורף, כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26982 (מתכ"י: F5655), בכתיבה אשכנזית מסוף המאה הארבע-עשרה (תאריך הגט המועתק בו הוא משנת ה'קנ, 1390; עי' לעיל, הערה 26), אשר בגליונותיו יש כמה מקבילות לחיבורנו (וזאת רק מהשוואת הלכות תפילין בחיבורנו לגליונות סמ"ק מצורף שסביב מצות תפילין, דפים 10-12א, ואין ספק שבבדיקת שני החיבורים כולם תמצאנה מקבילות נוספות; על מקבילה אחת, עי' להלן במהדורה, הערה 69), והובאו בהם גם קטעים מ'א"ח' (= [טור] אורח חיים) שחלקם מקבילים לחיבורנו (עי' למשל, דף 12א). היה מן הדין לבדוק לעומק את המקבילות שבגליונות והשלכתן על ציר ההתפתחות ששרטטתי, אלא שקיומן של הגליונות נודע לי רק בשלב מאוחר של המחקר, ואקווה לשוב ולשנות בע"ה פרק זה. לכת"י סמ"ק מצורף הנזכר הפני פרופ' שמחה עמנואל ותודתי נתונה לו.

33 ההפניה לסימנים, כאן ולהלן, היא לפי מהדורתנו.

'מצאתי' (כפי שנהג בסימן ה: "ומצאתי בליקוטים... ובמקום אחר מצאתי..."). אלא בכתב־היד שעמד לפני המעתיק נכתב: "ע"ח. תפילין על המצנפת...". כמו ב"ל³⁴, והכוונה לספר 'עץ חיים', אבל המעתיק טעה לקרוא: "ע"מ", ולפענחו: "עוד מצאתי"!

כיוצא בזה, בסימן טז מהלכות תפילין נכתב ב"פ: "משום הכי, כשכותב בימין והוי איטר יד...", ולא מובן מהו "משום הכי", משום מה. אלא שבכתב־היד שעמד לפני המעתיק נכתב: "מ"ק: כשכותב בימין...", כמו ב"א, ה"ל, והכוונה לספר 'מרדכי קטן', ממנו נלקחה ההלכה שהובאה שם, אך מעתיק פ קרא: "מ"ה" ופענח: "משום הכי"!

ג. מקורות הסידור וזמנו

במקצת הקטעים ההלכתיים הקפיד עורך־מלקט סידורנו לציין את מקורם, ובכך נודע שחלק נכבד מהחטיבה ההלכתית מושתת על כמה חיבורים: 'ארבעה טורים' לר' יעקב בן הרא"ש; 'קיצור ספר מרדכי' ('מרדכי קטן') לר' שמואל שלישישטט, וההגהות שעליו; 'ספר רוקח' לר' אלעזר מוורמייזא; 'אור זרוע' לר' יצחק מווינא; 'ספר מצות גדול' לר' משה מקוצי; 'ספר מצות קטן' לר' יצחק מקורביל וההגהות שעליו; 'עץ חיים' לר' יעקב הזן מלונדרץ³⁵. יותר מכולם השתמש העורך ב'ארבעה טורים', ממנו העתיק גם שלא בשמו³⁶. הבא אחריו מצד כמות המובאות, הוא 'קיצור ספר מרדכי' וההגהות שעליו, ומכל שאר החיבורים הובא בהלכות תפילין רק קטע אחד. תיאור זה נכון לעריכה הבינונית (א,ל) והארוכה (פ), אך לא לעריכה הקצרה (ה,ג) בה חלקו של 'ארבעה טורים' הוא מזערי ביותר³⁷.

ההעתיקות מ'ארבעה טורים' ומשאר מקורות אינן תמיד מילה במילה, שלעתים שכיחות שילב העורך בהעתיקותיו הבהרות ותוספות לא מעטות או שהביאן בפרפרזה. מחמת זאת קשה לעתים לזהות את מקור הפיסקאות שלא צוין בהן מקורן, והן לא מעטות בהלכות הנדפסות כאן. יש גם כמה קטעים – מהם בעלי חידוש של ממש – שהעורך חותמם ב"עכ"ל", ומכך משתמע שלא שינה בהם משמעותית, אך עם כל זאת לא עלה בידי לזהות את מקורם³⁸, ושמוא הם כבר עמדו לפני מלקטנו באנונימיות, ולכן הביאם רק כ"מצאתי בליקוטים... ובמקום אחר מצאתי" (סימן ה) או רק בתיחום "עכ"ל" (סימן א), בלא לדעת לשונו של מי הביא.

34 הנתמך גם ב"ג: "בספר עץ חיים וז"ל, פסק: תפילין על המצנפת...", אבל ב"א נשתבש ל"ע"ס", וביה נשתבש ל"ע"ה".

35 כל זאת בלא להידרש לשאלה אם עורך חיבורנו ראה את כל המובאות במקורן או שאת חלקן הביא מכלי שני.

36 עי' למשל להלן במהדורה, ליד הערות 49, 106 ובהן.

37 עי' לעיל, ליד הערה 28.

38 ראה למשל, להלן במהדורה, סימנים א, ה.

באשר לזמנו של חיבורנו ³⁹: לאור המתואר למעלה ⁴⁰, על זיקת זמן העתקת העריכות וכמות המובאות מ'ארבעה טורים' שבהן אל ציר זמן התקבלות 'ארבעה טורים' בקרב בני אשכנז, נראה שזמנה של כל עריכה אינו רחוק מזמן העתקתה. העריכה הקצרה המיוצגת ב'ה,ג נתחברה סביבות שנת ה'קסג (1403) ⁴¹, העריכה הרחבה שב'פ,ג נתחברה כשבעים שנה מאוחר יותר (סביבות שנת ה'רל, 1470), והעריכה הבינונית (א,ל) נכתבה ביני לביני.

אכן, אחרי ככלות הכל, חשוב להדגיש: כל אשר הסקתי בעניינו של סידורנו, עריכותיו, היחס שבין כתביידיד, במקורותיו, בזמנו ובשאר פרטים, מושגת על בדיקת הלכות תפילין בלבד, שהן חטיבה קטנה מכלל הסידור, ובהחלט אפשרי שבדיקה מקיפה יותר תוביל למסקנות שונות. לוואי שנוכח בקרוב לחקירת הסידור כולו.

ד. דרך ההדרה

כאמור למעלה, מהדורת הלכות תפילין המתפרסמת כאן מבוססת על כתביידיד פ,א,ה,ל,ג. לנוסח היסוד נקבע פ בהשוואה והשלמה מעדי הנוסח האחרים ⁴². להלן, נספח א, נרשמו בפרוטרוט שינויי הנוסחאות, כולל כאלו שאינם משמעותיים (כמו:

39 הונוה רק למשפחת כת"י פרמה: א,ה,ל,ג,פ.

40 תת: פרק ב, סביבות הערה 25 ואילך.

41 ראוי לזכור שבחיבורנו (סימן יב; לכל כתביידיד, כולל ה,ג) הובא קטע מהגהות 'מרדכי קטן', שנכתב, לכל המאוחר, בין השנים ה'קלו/קלז-קנג (1375/1376-1393), ושנים אלו הן הגבול העליון לתיארוך חיבורנו. אסביר את תיארוכי להגהת 'מרדכי קטן': ר' שמואל שלישישטט סיים את קיצורו ל'ספר המרדכי' (הוא הנקרא 'מרדכי קטן') ביום יא בתשרי שנת ה'קלו או ה'קלז (1375 או 1376). ושנים מעטות לאחר מכן, בשנת ה'קנג לכל המאוחר, נוספו לו הגהות בידי חכם אנונימי (חוץ ממה שהגהות שיצאו מידי ר' שמואל שלישישטט עצמו). הגהות אלו כבר מופיעות בקיצור ספר מרדכי, כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 300 Opp. (מתכ"י: F20588), שהועתק בשנת ה'קנג, והן כתובות באותו קולמוס של גוף הספר, משמע שהסופר כבר מצא את ההגהות בטופס שלפניו, ואפשר אפוא להקדימן בכמה שנים ואפילו - אם נאחז בדוגמא הקיצונית ביותר - לשנת חתימת 'מרדכי קטן'! על תאריך סיום קיצורו של ר' שמואל שלישישטט, ראה: הרב י"ש סופר, 'הלכות ציצית מתוך ספר 'מרדכי קטן' לרבינו שמואל משלישישטט', חצי גבורים - פליטת סופרים, ט (תשעו), עמ' קלה. הרב יצחק ש' סופר חוקר ומהדיר את 'קיצור ספר מרדכי' לר' שמואל שלישישטט זה שנים רבות, ובטובת עינו הודיעני את כל פרטי החיבור והגהותיו שכתבתי כאן. טוב עין הוא יבורך!

42 הבחירה ב'פ לנוסח היסוד הוא רק משום היותו העריכה הרחבה מכולם, ובכלל מאתיים מנה. אך כפי שנתברר במבוא (וגם ניכר לא מעט במדור שינויי הנוסחאות), בחלקים שיש ל'פ מקבילות בכתביידיד האחרים (ובמיוחד א,ל) - נוסחם עדיף ממנו, ובמהדורה עתידית יש להעמיד את א,ל (ואולי גם ה) לנוסח היסוד, ומיפ ליטול רק את הקטעים שנוספו בו, ולהדפיסם בגופן שונה ומובחן, כפי שנהג הרב א' גולדשמידט במהדורתו ל'מחזור ויטרי' עם התוספות שבכת"י לונדון.

שינויי כתיב מלא/חסר, חילופי א/ה, מחיקות המעתיקים ועוד), ובהערותי למהדורה צוינו ונידונו רק שינויי הנוסח המשמעותיים, אך לא ההשמטות וההבדלים בהיקפי ההלכות.

פתחתי את ראשי התיבות: י"א / וי"א = יש אומרים / ויש אומרים. בראשי תיבות וקיצורים אחרים שפתחתי, השארתי את סימני הקיצור. במקומות שכפי הנראה השמיט המעתיק בשגגה תיבה אחת או שתיים, השלמתי כמקובל בסוגריים מרובעים. הדגשת שמות הספרים והחכמים שהובאו בחיבור היא ממני.

מהדורה

[א] ¹ מניח תפילין ואחר כך טלית ², משום שהם ברית ³ וזמנם בין ביום בין בלילה מן התורה ⁴. ויש אומרים, טלית תחילה ⁵, לצניעותא ⁶. ועוד, דזמנו בין בשבת [בין] בחול בין ביום טוב, וגם בלילה, בטלית של יום, לפירושו התוספות ⁷. עכ"ל ⁸. בביאורים ⁹ כתב: שיש להתעטף בציצית קודם הנחת תפילין. עכ"ל.

- 1 ביפ נוספו לפני הקטע התיבות: "ותן חלקנו בתורתך", שאינן מעצם ההלכות. עי' לעיל במבוא, הערה 18.
- 2 לא מצאתי בראשונים דעה מפורשת שיש להקדים הנחת תפילין להתעטפות בטלית, ואע"פ שכמה סידורים קדומים הקדימו את ברכת התפילין לטלית, אין בכך הוכחה חלוטה שזו דעתם. ראה: סדר רע"ג, סימן ו, עמ' ה [=מחזור ויטרי, א, הלכות שחרית, סימן ב, עמ' ו, ובכל הנסמך שם בהערה 11]; סידור כמנהג אשכנז מהמאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה, כת"י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 644 (מתכ"י: F11540), דפים 31-33א (לבדיקתי בסידורים כתבייד, בעיקר אשכנזיים, הברכות על התפילין והטלית כמעט אינן מופיעות בהם).
- 3 איני יודע מקורו שתפילין הם 'ברית', ואדרבא, במכילתא דר' ישמעאל, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה יז, עמ' 69, אמרו שהתפילין אינן נקראות 'ברית'. וזה לשונם: "ר' יצחק אומר: הואיל ושבת קרויה 'אות' ותפילין קרויין 'אות', לא יתן אות בתוך אות או יתן אות בתוך אות? אמרת, תדחה שבת שהיא קרויה 'אות' ו'ברית', לתפילין שאינן קרויין 'אלא אות' בלבד".
- 4 זמנם של התפילין הוא גם בלילה (כמאן דאמר "לילה זמן תפילין", עי' בבלי, מנחות לו ע"ב; להלן, ליד הערה 102 ובה) ואילו ציצית זמנה ביום בלבד, שכסות לילה פטורה מן הציצית (עי' בבלי, מנחות מג סע"א; טור ושו"ע, או"ח, סימן יח סעיפים א-ב). בראשונים לא מצאתי טעם זה, אך כן טען בשו"ת שאגת אריה, סימן כח (מהדורת ירושלים תשעד, עמ' קצב-קצג), בהשיגו על בעל 'נמוקי יוסף', המחייב להקדים את הטלית משום שתדירה ביחס לתפילין (עי' להלן, הערה 8): "הא ליתא, שהרי דעת רוב פוסקים, שאפילו כסות יום פטור מן הציצית בלילה, נמצא דאין מצות ציצית נוהג כלל בלילה, אבל תפילין דעת רוב פוסקים, שמן התורה נוהג בלילה אלא שרבנן גזרו עלה משום שמא ישן בהם, הרי דמצות תפילין תדירה ממצות ציצית שאינה נוהגת בלילות מדין תורה, ותפילין מן התורה נוהג בלילה...".
- 5 כן בספר היראה המיוחס לר' יונה מגירונדי (סעיפים לו,לט, מהדורת הרב ב"י זילבר, ירושלים תשיט, עמ' יג-יד) ובנימוקי יוסף (הלכות קטנות, ציצית, דף יב ע"א). הובאו דבריהם בבית יוסף, או"ח, ריש סימן כה, ומשום בשלחן ערוך שם.
- 6 לא מצאתי מקבילה לטעם זה.
- 7 עי' תוספות, מנחות מ ע"א, ד"ה 'תכלת אין בה'.
- 8 איני יודע את מי מצטט מלקטנו ועל מי הוא כותב "עכ"ל". ב"ל: "ע"כ בס"ד" (עי' נספח א, שינויי נוסחאות לשו' 4), ואולי פיענוחו: עד כאן בספר זקן, היינו בספר ישן (ראה: תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא ה'דוקח', מהדורת י, ירושלים תשעד, עמ' עט, סעיף טו). כך או כך, הטעם עצמו מצוי גם בנימוקי יוסף (הלכות קטנות, ציצית, דף יב ע"א): "כבר נשאלתי על המניח תפילין והמתעטף בשחרית, איזה מקדים. ונראה, שראוי להקדים מצות ציצית... שהיא תדירה יותר, שנוהגת בין בחול בין בשבת בין ביום טוב, ותדיר ושאינו תדיר תדיר קודם".
- 9 איני יודע לאיזה חיבור כוונתו.

[ב] וכן [כתב] הטור ¹⁰: והרא"ש היה מדקדק להניח כשהיה מסדר הברכות, ומסדר זה אחר זה עד "עוטר ישראל בתפארה", עיין לעיל ¹¹. ולא היה עונה אפילו "אמן יהא שמיה רבא מברך" וקדושה ביניהם ¹². ואם הפסיק, חוזר ומברך, ולא כר"י ¹³. ומיד ¹⁴ שקשר של יד על הזרוע, היה מניח של ראש, קודם שהיה כורך הרצועה סביב הזרוע. שהיה אומר, כיון שברכה שנייה היא חוזרת על של יד, ומטעם זה אין להפסיק ¹⁵, יש למעט הפסק כל מה שיוכל, והכריכה סביב הזרוע אינה מן המצוה, הלכך טוב לאחר אותה עד לאחר שיניח של ראש. וכל שעה שמניח ביום, מברך, אפילו נשטמו ממקומן וממשמש בהם להחזירן למקומן, וצריך לברך. ויכוון בהנחתן, שצוה המקום להניח ד' פרשיות אילו, שיש בהם ייחוד שמו ויציאת מצרים. עכ"ל טור.

[ג] ואורך הרצועות, יש אומרים, עד המלה, ושל שמאל עד הטיבור. ויש אומרים: של ימין עד הטיבור, ושל שמאל עד החזה ¹⁶. ורצועה של יד, צריכה שתהא ארוכה כדי לשלש סביב אמה ג' פעמים ¹⁷, ויש אומרים: סביב אצבע ¹⁸. ויש אומרים, שאין

10 טור, אר"ח, סימן כה, בדילוגים.

11 את "עיין לעיל" הוסיף מלקטנו (והוא רק ב"פ, בעוד שבי"א: "דתפילין נקראין פאר", ותו לא), וכוונתו לדבריו דלעיל, דף ב, בדיונו על ברכות השחר (הקצרות), שם כתב: "הרא"ש היה מדקדק להניח תפילין כשהיה מסדר הברכות, והיה מסדר זה אחר זה עד 'עוטר ישראל בתפארה', לפי שתפילין נקראין 'פאר', שנאמר: 'פארך חבוש עליך', ונקראין 'תפילין' לשון פלילה, שהן אות לכל רואיהם ששכינה שורה עלינו, שנאמר: 'וראו כל עמי הארץ כי שם השם נקרא עליך', ודרשינן: אילו תפילין שבראש". והכל הועתק מדברי הטור בענייננו, בהלכות תפילין (טור, אר"ח, סימן כה).

12 בטור, אר"ח, סימן כה, הובא איסור עניית 'אמן' ו'קדושה' בין תפילין של יד לראש, שלא כהנהגת הרא"ש, ולא כפי שניתן להבין מחיבורנו.

13 טור, אר"ח, סימן כה: "ואם הפסיק בדיבור, חוזר ומברך על של ראש 'להניח' וגם 'על מצות תפילין'". ותיבות "ולא כר"י" הן תוספת המלקט, וכנראה שיש לפענחו: "ולא כרבינו יצחק", וכוונתו לר"ף, הסובר, שאם הפסיק בדיבור מברך על של ראש 'על מצות תפילין' בלבד ולא גם 'להניח'. והובאו דבריו בטור שם.

14 כאן הוא חוזר לתאר את מנהגו של הרא"ש בהנחת תפילין, ע"פ הטור, שם.

15 בטור: "אין להפסיק ביניהם".

16 טור, אר"ח, סוף סימן כו.

17 כן ברמב"ם, הלכות תפילין, ג יב; טור, אר"ח, סימן כז (עי' להלן בסמוך, ליד הערה 21 ובה), ועוד ראשונים. ראה גם סמ"ג (עשין, סימן כב, דף קה רע"ב): "רצועה... בזרוע, עד אצבע צרדה, ויהיו משולשין בתלתא זמנין, כלומר, שיכרוך סביב צרדה שלש פעמים"; פסקי הרא"ש, הלכות קטנות, תפילין, סוף 'קיצור הלכות תפילין' שבסופו: "אורך הרצועה שתגיע עד אצבע צרדה, ויכרוך סביב אצבעו שלש פעמים". ומסתבר שנקטו כשיטת התוספות (מנחות לה ע"ב, ד"ה 'זכמה שיעוריהו' ובעוד מקומות, ש'צרדה' היא האצבע האמצעית, ה'אמה').

18 אינו מכיר דעה כזו בראשונים. אך אפשר שהמנהג מתועד בדברי ר' מאיר ב"ד שמעון המעילי מנרבונה: "ושמעתי, שיש למקצת החכמים מנהג עכשיו, שיכרוך על סוף זרועו שלש כריכות, ואחר כך פושט הרצועה על גב היד עד אצבע אמצעית הנקרא אמה, וגם עליו כורך הרצועה

צריך לשלשן אלא שיהא שיעור לשלשל¹⁹, ויש אומרים דצריך²⁰. **וכן כתב טור:** והרצועות יכרוך אותה סביב זרועו עד שיגיע לאצבע האמצעי, וכורכו סביבו ג' פעמים²¹. ורוחב רצועה, יותר מכחטה ופחותה מכשעורה, ואי איתא פחות או יותר, לית לן בה²². מצטער שאין דעתו נכונה עליהם, פטור מהם, שלא יסיח דעתו מהם²³. כותבי ספרים ותפילין ומזוזות, הם ותגריהם ותגרי תגריהם, וכל העוסקין במלאכת שמים, פטורין מק'ריאת ש'מע ותפלה ותפילין ומכל המצות. **טור**²⁴.
ואסור למחלץ תפילין קמיה רביה. **טור**²⁵.

[ד] סח בין תפילין לתפילין, חוזר עליו מעורכי המלחמה²⁶. לא סח, מברך על של ראש אחת; סח, מברך על של ראש שתיים. וכן פ'רש ר'בנו ת'ם²⁷, וכן נוהגים בצרפת

שלש כריכות. **ויש שאין נוהגין לכרוך אלא על האצבע** (ספר המאורות על הלכות קטנות, הלכות תפילין, עמ' שנד). ואיני יודע אם דבריו "ויש שאין נוהגין לכרוך אלא על האצבע", באו רק להוציא מהמנהג לכרוך גם על סוף הזרוע, ובאמת כוונתו לכריכה על אצבע האמה, או שאכן כוונתו לכריכה על האצבע ממש, זו הסמוכה לאגודל. וצ"ע. כך או כך, השיטה שהובאה בחיבורנו לכרוך "סביב אצבע", מבוססת כנראה על פירוש רש"י בכמה מקומות בתלמוד, ש"אצבע צרדה" היא האצבע הסמוכה לאגודל (והיא הנקראת 'אצבע'), והוא סובר כן גם בנוגע לשיעור אורך הרצועות, הנידון בבבלי, מנחות לה ע"ב: "וכמה שיעורייהו?... **עד אצבע צרדה**", היינו, ששיעור הרצועות נמדד לפי האצבע הסמוכה לאגודל (עי' בפירוש רש"י שם, ד"ה 'פשוט'), אלא שבשונה מדעת רש"י, במנחות שם, שמדובר בשיעור אורך רצועות תפילין של **ראש**, בעל השיטה שהביא מחברנו סובר כרוב הראשונים (שמעט מהם הובאו לעיל, הערה 17), ש"כמה שיעורייהו..." מדבר באורך רצועות **תפילין של יד**, והסב לכך את שיטת רש"י.

19 כן במרדכי, הלכות קטנות, תפילין, דף יא סע"ד, והובאו דבריו בדרכי משה הקצר, או"ח, סימן כז אות ה. ראה גם פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור הצרפתי, ס' קיט, מהדורת הרב א"פ הרשקוביץ, ירושלים תשנו, עמ' פא: "וכן פסק, דיש לזוהר שלא יסיח דעתו מן התפילין בשעה שהוא לבוש, ולכן **טוב להוציא הרצועה של יד על פס ידו, כדי להוכיחו שלא יסיח דעתו מהם**". והסיק מכך המהדיר, בהערה לד': "משמע, דעיקר להלכה אין צריך לכרוך הרצועה של יד על אצבעותיו".

20 כן דעת הראשונים שהובאו לעיל, הערה 17.

21 טור, או"ח, סימן כז.

22 כן בסמ"ג (עשין, סימן כב, דף קה רע"ב), על-פי התוספות, מנחות לה ע"ב, ד"ה 'וכמה שיעורייהו'. לדעות אחרות בעניין, עי' בית יוסף, או"ח, סימן כז סעיפים י-יא. ב"א: "ורוחב הרצועה, יותר מכחטה ופחות מכשעורה, **או פחות או יותר**, לית לן בה" (עי' נספח א, שינויי נוסחאות לשו" 23), וזהו כנראה נוסח משובש.

23 טור, או"ח, סימן לח, מרמב"ם, הלכות תפילין, ד יג.

24 טור, או"ח, ראש סימן לח.

25 טור, או"ח, סימן לח.

26 בבלי, מנחות לו ע"ב; תנחומא, בא, יד.

27 הובאו דבריו בתוספות, מנחות לו ע"א, ד"ה 'לא סח'.

ובאשכנז²⁸. אבל הרמב"ם²⁹ חולק ומפרש: סח מברך שתיים, אחד שברוך על של יד "להניח", ועל של ראש³⁰ - "על מצות", אבל לא סח, די בברכת "להניח"³¹. וכן אם אין לו רק תפילה אחת, מניחה³², לר'בנו ת'ם מברך שתיים³³, ולהרמב"ם מברך אחת³⁴.

[ה] ומצאתי בליקוטים³⁵, דתפילין של ראש, צריכה עמידה בהנחתן³⁵. ולא פירש טעם מאי שנא משל יד. ובמקום אחר מצאתי דורש: "עצת יי לעולם תעמוד"³⁶, ר'אשי ת'בות עומד ציצת ותפילין³⁷ - ואמרי לה תורה³⁸ - "לעולם תעמוד".

28 השווה ארחות חיים, א, הלכות תפילין, סעיף יז, עמ' קכו: "ולא יסיח בנתיים, ואם סח - מברך על של ראש שתי ברכות, 'להניח', ו'על מצות', וכן נהגו רבני צרפת, וכן כתב רבנו תם ז"ל".

29 ב"ה: "אבל מהר"ם". וזו כנראה טעות.

30 אולי צ"ל: "יברך על של ראש" (ומדובר בסח בינתיים).

31 ראה: רמב"ם, הלכות תפילין, ד ד-ו.

32 משנת מנחות, ד א: "תפלה של יד אינה מעכבת של ראש, ושל ראש אינה מעכבת של יד". וכן נפסק בטור ושו"ע, או"ח, סימן כו סעיף א.

33 כן הבינו בדעת רבנו תם כמה ראשונים, שאם יש לו רק תפלה של ראש, יברך שתיים. ראה: בית יוסף, או"ח, סימן כו סעיף ב. ב"פ: "לר'בנו ת'ם מברך אחת שתיים". כפי הנראה יש סימני מחיקה על תיבת "אחת", אך אם יש לקיים את "אחת" נראה שיש לתקן: "מברך אחת [אין] שתיים", שכן לרבנו תם, רק אם יש לו תפלה של ראש יברך שתיים, אך אם יש לו רק תפלה של יד - יברך אחת ('להניח'). וסיוע להצעת תיקוני ניתן ליטול מדברי מחברנו הכותב: "אם אין לו רק תפילה אחת", בלא לפרט אם מדובר בתפלה של ראש או של יד, הגם שהוא פרט משמעותי.

34 רמב"ם, הלכות תפילין, ד ד-ה.

35 איני יודע באיזה 'ליקוטים' מצא מחברנו מנהג קבלי זה, שהביאו חכמים רבים (אך מאוחרים לו ברובם). ראה המקורות שהובאו בהלכה ברורה, או"ח, סימן כה סעיף מה, עמ' נד-נז.

36 תהלים לג יא.

37 כלומר, יש לעמוד כשמטעטף בציצית ומניח תפילין. אמנם לא מובן מדוע יש לרמוז את העמידה ב'עצת' בעוד שזה מפורש ב"לעולם תעמוד", כפי שאכן נקטו מקבילות הרמז, שיצויינו בהמשך. וכנראה שיש לקבל את נוסח ל"ה: "עומד" במקום "עומד" (שקירבת הצורה הגרפית של אותיות דל"ת ורי"ש הביאה פעמים רבות להחלפות ביניהם), והיא ספירת העומר, שגם בה יש לעמוד. וכך בספר המנהגים לר' איזייק טירנא, מנהג חג הפסח, הגהות המנהגים, אות טז, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשל"ט, עמ' נט: "אל תקרי 'בקמה' (דברים טז ט) אלא 'בקומה'. 'עצת יי לעולם תעמוד', 'עצת' נוטריקון: עומר, ציצית, תפילין". גם בכת"י לונד, ספריית האוניברסיטה L.O. 2 (מתכ"י: F34100), בחטיבת פסוקי דזמרה (אין ספרור דפים בכתב-היד), לצד הפסוק: "עצת יי היא תקום", נכתב: "מכאן סמך לברך בעמידה עומר ציצית תפילין, שנאמר: 'עצת'". מקורות נוספים לנוטריקון דרשני זה, ראה: הרב ש' אשכנזי, אלפא ביתא תניא דשמואל זעירא, בעריכתי, ירושלים תשעא, עמ' 783-786. ובכל המקבילות, החלקיות והמלאות, לא מצאנו שדרשו את העי"ן על 'עמידה'.

38 כנראה כוונתו, שבקריאת התורה בציבור יש לעמוד (עי' טור ושו"ע, או"ח, סימן קמא סעיף א). ולא מצאתי מקבילה לדרשת התי"ו לעניין זה.

[ו] ובח'זל ה'מועד מניח תפילין בלא ברכה, לאפוקי נפשין מפלוגתא³⁹. די ש אומרים, דמצה וסוכה שפיר מקרוא 'אות' למפטר, מדכתיב (שמות יג טז): 'זהו לאות'⁴⁰, ויצאו שבתות וימים טובים כו'⁴¹, והוא הדין חול המועד. ויש אומרים, דווקא שבתות וימים טובים מיקרו 'אות', דאסור'ם בכל מלאכה⁴². ומהר"ם היה מברך⁴³.
 [ז] באור זרוע' כתב, שאין די לשים זרועו על ראשו כשמברך בגילוי הראש⁴⁴, אלא ישים טליתו עליו, או יכסנו בזרוע וידו⁴⁵.
 [ח] ותפילין של יד הנחתן בקיבורת, מקום שקבוץ שם בשר שלמעלה מן הקוד"א⁴⁶, והוא הבשר הנקרא תפוח, על שם שהוא עגול כתפוח⁴⁷. ואין כל הזרוע כשר להניח,

39 טור, אר"ח, סימן לא: 'וחולו של מועד, יש מסתפקין בו אם הוא זמן תפילין, ומניחין אותן בלא ברכה'.

40 בפסוק: 'וְהָיָה לְאוֹת עַל יְדְכֶם...'

41 בבלי, מנחות לו ע"ב: "תניא, ר' עקיבא אומר: יכול יניח אדם תפילין בשבתות ובימים טובים? תלמוד לומר: 'זהו לאות על ירך ולטוטפת בין עיניך' (שמות יג טז), מי שצריכין אות, יצאו שבתות וימים טובים שהן גופן אות'".

42 שני הצדדים בתוספות, מנחות לו ע"ב, ד"ה 'יצאו שבתות'; סמ"ג, עשין, סימן כב, דף קה ע"ג; פסקי הרא"ש, הלכות קטנות, תפילין, סימן טז; הגהות מיימוניות, הל' תפילין, ד י, ס"ק י, ועוד.

43 כן הובא בשמו בספר מרדכי, הלכות קטנות, תפילין, דף יג ע"ב, ובמקורות נוספים. ראה: הרב ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, ה: הנחת תפילין בחולו של מועד, בני-ברק תשע"ח, עמ' 630-632.

44 כשמניח תפילין של ראש ומפני כך נצרך לגלות את ראשו.

45 איני יודע מהו "או יכסנו בזרוע וידו" (ב"א, ל: "בזרועו ובידו"; ה: "בזרועו או בידו"), הרי בכך הוא סותר דבריו מיניח וביה. ואולי צ"ל: "אלא ישים טליתו עליו ולא יכסנו בזרוע וידו" (כלומר, בזרוע או ידו). אבל גם לתיקון זה יש כאן כפל לשון לא נצרך. וצ"ע.

בספר 'אור זרוע', לר' יצחק ב"ר משה מווינא, לא מצאתי התייחסות לעניין (רק לאיסור לברך ולקרוא בתורה בראש מגולה, וגם זאת בלא התייחסות לדבר הראוי לשמש כיוסו - זרוע או רק בגד; ע"י אור זרוע, ב, הלכות שבת, סימן מג, עמ' נו-נז), אלא רק בספרו של בנו, ר' חיים אור זרוע: "אם אדם טובל במים עכורים, שאין לבו רואה את הערוה, יכול לברך, ובמים צלולים, יכסה לבו בבגד ויברך, משמע, אבל ביד לא. ושמועין מינה, כשבני אדם אוכלים ומשימים ידיהם על ראשיהם לברך, כשיושבים בגילוי הראש, שאין זה כיוסו אם לא יכסה בבגד" (פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע [דרשות מהר"ח], מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ג, עמ' 162-161). וכן הביא ר' ישראל איסרלין מתשובה של 'אור זרוע' שאינה לפנינו: "לענין ברכה, העתיק אחד מהגדולים ממשובת 'אור זרוע', דלא מהני אם משימין ידים על גילוי הראש לברך כך, אם לא יכסנו בבגד... (תרומת הדשן, חלק השו"ת, סימן י, מהדורת ש' אביטן, ירושלים תשנ"א, עמ' כה). וממתברנו נראה, שתשובת 'אור זרוע' התייחסה (גם) לגילוי הראש בשעת הנחת תפילין של ראש. עוד בעניין איסור אמירת דברים שבקדושה בגילוי הראש, ראה: אנציקלופדיה תלמודית, ו, ערך 'גלוי ראש', עמ' קיט ובכל המקורות שהובאו שם בהערות.

46 ע"י בבלי, מנחות לו ע"א, ובתוספות שם, ד"ה 'קבורת', בשם רבנו תם. 'קודא' הוא code בצרפתית עתיקה, ובעברית: מרפק. ראה: G. Schlessinger, *Die altfranzösischen*

כי אם החצי של צד הקוד"א⁴⁸. ושל⁴⁹ ראש הנחתן במקום תחילת עקר השער במצח⁵⁰, עד סוף המקום שמוחו של תנוק רופף⁵¹, והיא כל גובה הראש. וצריך שיהא הקשר מאחורי הראש, למעלה בעורף ולא למטה בצואר, שיהא מול עורף ממש, מכוון באמצע הראש, ולא שיטה לצד הפנים לכאן ולכאן. ושיהא נוייהן – שהוא מקום שנראה כעין דלי"ת – לצד חוץ ולא לצד הראש⁵². ובמ"א⁵³ מצא'תי: והקשר יהדק בראש למעלה ולא במפרקת⁵⁴, וצריך להטותו לצד שמאלו⁵⁵. ורוחב הבתים צריך לכתחלה ב' אצבעות⁵⁶.

47 השווה רמב"ם, הלכות תפילין, ד ב: 'ושל יד קושר אותה על שמאלו על הקיבורת, והוא **הבשר התפוח** שבמפרק שבין פרק הכתף ובין פרק הזרוע'. ואין כאן כינוי הקיבורת בשם 'תפוח', 'על שם שהוא עגול כתפוח', כחיבורנו. אך אפשר שכינוי 'תפוח' מצוי גם ארחות חיים, א, הלכות תפילין, סעיף יד, עמ' קכד: "קושרן בשמאל על הקבורת, והוא בשר התפוח שבין פרק הכתף ובין פרק הזרוע...".

48 כדעת רבינו פרץ בהגהותיו לסמ"ק, ריש מצוה קנג, הגהה א: "ומיהו אין כולו כשר להניח כי אם חצי הזרוע של צד הקוד"א...". והביאו בית יוסף, או"ח, סימן כז סעיף א, וכן נפסקה ההלכה בשו"ע, או"ח, סימן כז סעיף א (בהגהה) וסעיף ז.

49 מכאן ועד להלן, ליד הערה 52, מטור, או"ח, סימן כז, במעט שינויים קלים.

50 **א,ה,ל,ג**: "מתחילת מקום שישערי" (ה,ג: שישעיר). ושם ניסוח זה עדיף.

51 בטור, שם: 'רופס'. וכך גם בנוסח הבבלי שלפנינו - עירובין צה ע"ב; מנחות לז ע"א (אך לא בדקתי בעדי הנוסח שבכתבי יד!). אך גם נוסח 'רופף' מצוי במקורות, למשל: ילקוט שמעוני, פרשת בא, רמז רכב; פירוש רש"י, תענית טז רע"א. על חילוף רופף/רופס כבר עמד בעל 'ספר הערוך', ראה: ערוך השלם, ז, ערך רפס(3), עמ' 293. וראה עוד: ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומני, ירושלים תשנא, עמ' 190 הערה 29.

ב,א,ה,ל,ג, נוסף כאן: 'ויש בו מקום להניח ב' (ל: שני) תפילין'. והוא מבבלי, עירובין צה ע"ב.

52 עד כאן מטור, או"ח, סימן כז.

53 כנראה: ובמקום אחר. השווה לעיל, ליד הערה 36: '**ובמקום אחר** מצאתי דורש...'. אבל אולי יש לפענחו: '**ובמצוות ארוך** מצאתי', והכוונה ל'ספר מצוות גדול', מקור ההלכות הבאות (עי' להלן, הערות 54, 56), אך מעולם לא שמעתי שסמ"ג נתכנה 'מצוות ארוך'. וצע"ע.

54 סמ"ג, עשין, סימן כב, דף קה סע"ב. ושם נוסף הטעם: 'כדי שיהו ישראל למעלה'. והוא מבבלי, מנחות לה ע"ב.

55 ראה בבלי, מנחות לה ע"ב: 'קשר של תפילין צריך שיהא למעלה... **וצריך שיהא כלפי פנים**'. לשיטת רש"י וסיעתו, ההוראה 'צריך שיהא כלפי פנים' מתייחסת לקשר של ראש, ונאמרו בה כמה פירושים (עי' פירוש רש"י, מנחות שם, ד"ה 'כלפי פנים'), ומחברנו נקט כפירושו של רבנו אליקים: 'צריך שיחזיר הקשר כמעט כלפי פנים, כלפי פניו, שלא יהא מכוון כנגד העורף אלא **מצודד לצד אחד**' (אור זרוע, א, הלכות תפילין, סימן תקעה, עמ' תעב). וכן גם פירש ר' אליעזר ממזין: 'צריך שיהא כלפי פנים... פירוש, **יסוב הקשר קצת לצד פניו**' (ספר יראים, סימן שצט, מהדורת הרב א"א שיף, וילנא תרנב-תרסב, עמ' 423). אך בשונה משיניהם, שלא ביררו לאיזה צד יש להטות את הקשר ומשמע שלדעתם אין בכך נפקא מינה, מחברנו סובר שיש להטותו **לצד שמאל** בדווקא, **להיפך** מאחד הפירושים שהובא בספר העיטור (שער ראשון,

[ט] ומברך עליהם משעת הנחתן עד שעת הדיקתן⁵⁷. ולא יסיח דעתו מהם ולא יפח בהם⁵⁸, ולא ישן בהם אפילו שינת עראי⁵⁹. וחולי מעים פטור מתפילין⁶⁰. ורוב העולם יכולין להשמר בשעת תפלה, כאלישע⁶¹.

[י] ומי שמניח שני תפילין של יד ושני תפילין של ראש, כפירוש רש"י ור'בנו ת"ם, ניח כל זוג וזוג בברכה אחת⁶², וכן של ראש, ויבטל אותם שאינם כראוי⁶³.

[יא] ויהיו הרצועות שחורות מצד החוץ, ומצד פנים - מאיזה צבע שיהיה, חוץ מאדום. וצריך שישחירם ישראל לשם תפילין, ולא ישחירם ע"י גוי. והרמב"ם כתב⁶⁴, שאם לא עשה הבת"ם שחורים, יעשה הרצועות מצבע הבתים. **טור**⁶⁵.

[יב] כתב **בשיטה**⁶⁶, דהוא דיתיב בתעניתא מ' יום, על דאיתהפכא ליה רצועה של תפילין⁶⁷, היינו, משום דנוייה לבר בעינן. פי'רוש, צד השחור לחוץ⁶⁸, וכד איתהפך ליה, לא עביד ולא מידי, והוי ברכה לבטלה⁶⁹.

הלכות תפילין, דף גט רע"ג): "שיהא הקשר נוטה **כלפי צד ימין** יותר מצד שמאל!" ולא מצאתי כדברי מחברנו.

56 גם ההלכה האחרונה מסמ"ג, שם (כהמשך להלכה "הקשר יהדק בראש למעלה ולא במפרקת"): "ורוחב הקציצה לכתחילה שתי אצבעות".

57 טור, או"ח, סימן כה: "מברך עליהן משעה שמתחיל להניחם עד שעה שמהדקן בראשו ובזרועו". והוא מבבלי, מנחות לה סע"ב.

58 טור, או"ח, סימן לו.

59 טור, או"ח, סימן מד.

60 טור, או"ח, ראש סימן לח.

61 כאלישע בעל כנפיים, שלא להפיח בהם; עי' בבלי, שבת מט ע"א; פסקי הרא"ש, הלכות קטנות, תפילין, סימן כח; טור, או"ח, סימן לו.

62 בא"ה, ל': "יניח (א: תפילין) כל זוג **דיד** בברכה אחת". ונוסח זה עדיף.

63 הכל מסמ"ג, עשין, סימן כב, דף קד ע"ד (שם גם נתבאר מחלוקת רש"י ורבונו תם בסדר פרשיות התפילין). וסוף דברי מחברנו: "ויבטל אותם שאינם כראוי", נוסף בסמ"ק, סימן קנג, ומשם לטור, או"ח, סימן לד.

64 רמב"ם, הלכות תפילין, ג יד.

65 כל הפיסקא מטור, או"ח, סימן לג.

66 איני יודע לאיזה חיבור כוונתו. ועי' להלן, הערה 69.

67 בבלי, מועד קטן כה ע"א: "רב הונא... יומא חד אתהפכא ליה רצועה דתפילין, ויתיב עלה ארבעין תעניתא".

68 ראה בבלי, מנחות לה ע"ב (המוסגר על-פי פירוש רש"י): "קשר של תפילין, הלכה למשה מסיני... ונייהן לבר. [כלומר, **נוייהן של רצועות**, שהן חלוקות מצד אחד **וצבועות שחורות**, והוא נוייהן]. רב אשי הוה יתיב קמיה דמר זוטרא, איתהפכא ליה רצועה דתפילין, אמר ליה: לא סבר לה מר ונוייהן לבר? אמר ליה: לאו אדעתא".

69 כל העניין בהגהות לקיצור ספר מרדכי מר' שמואל שליזשטט, כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 300 (מתכ"י: F20588), דף א118, בגליון; כת"י קמברידג', האוניברסיטה Or. 71 (מתכ"י: F18701), דף ב140, בגליון. וכן הוא גם בגליון סמ"ק מצוריק, כת"י לונדון, הספרייה

[יג] ע"ח⁷⁰: תפילין על המצנפת, נראה דמותר אם הבתים נראים⁷¹. וראיה מכהן גדול, שהיה מניחם בין ציץ למצנפת, ובפ"ב דזבחים קאמ'ר⁷², דשערו היה נראה בין ציץ למצנפת, ושם היה מניח תפילין⁷³.

[יד] התולה תפילין תולין לו חייו. וה'ני מ'ילי בקופסא שלהם, אבל ברצועה - לית לן

הבריטית Add. 26982 (מתכ"י: F5655), דף 211ב, ושם הוא בשם 'תו' שיטה' (=תוספות שיטה? לכת"י זה הפני פרופ' שמחה עמנואל). בספר מרדכי (שהוא באמת 'קיצור ספר מרדכי'; ע"י להלן, הערה 86), הלכות קטנות, הלכות תפילין, רמז תתקסט, ד"ה 'איתהפכא', דף יב ע"א: 'ומיהו טוב ליהור שלא תתהפך הרצועה כשמניח', ועל כך נוסף בהגהות הנוכרות: "כתב בשיטה: ההוא דיתב תעניתא על דאיתהפכא ליה רצועה דתפילין, היינו טעמא משום דנוייהו לבר, פ'י צד השחור, וכי איתהפכא ליה לא עבר מידי, והוי ברכה לבטלה, עכ"ל". סופה של ההגהה הובאה באליה רבה (סימן כו סעיף יג): "אבל מצאתי בגליון מרדכי קטן על קלף, זה לשונו: יתיב בתעניתא משום דהוי ברכה לבטלה. עכ"ל". ר' שמואל שלישישטט חתם את 'קיצור ספר מרדכי' באלזס ביום יא בתשרי שנת ה'קלו או קלז (1375 או 1376), וההגהות ברובן נתלקטו כמה שנים לאחר מכן (ע"י לעיל במבוא, הערה 41). תודתי לידידי הרב יצחק ש' סופר, החוקר ומהדיר את 'קיצור ספר מרדכי' מזה שנים, על ההפניות דלעיל. הוא גם העירני, שבהגהות 'קיצור ספר מרדכי' הובאו פסקאות נוספות בשם 'שיטה' ועדיין לא עלה בידו לזהות באיזה חיבור מדובר.

דברי ה'שיטה' המחייבת תענית על התהפכות הרצועה היא כדעת אחת מתשובות הגאונים: "מאן דאפיך רצועה של יד או של ראש, מיחייב למיתב בתעניתא, דפושע הוא וצריך תענית. אבל לחייבו ארבעים תעניות, כרב הונא, לא, דמרוב חסידות הוא דעביד" (פסקי הרא"ש, הלכות קטנות, תפילין, סימן יב). ובמקור אחר (של תשובה זו, כנראה) הוסבר במה פשע אותו אדם: "מאן דמהפך רצועה או של יד או של ראש, מיחייב למיתב בתעניתא, משום דהוה ליה כפושע, שהיה לו לתקנה בשעת הנחתה, שהמצוה צריך אדם לכיון דעתו לעשותה, וכל שכן תפילין דדברי קדושה הן, וכיון שלא עשאן כמצותן צריך תענית" (תשובת רב צמח גאון שהובאה בתשובות הגאונים שערי תשובה, סימן קנג. הובאה גם בשבלי הלקט, ענין תפילין, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמז, עמ' 384; והחיד"א הביאה מכת"י בברכי יוסף, או"ח, סימן כו אות ד. וראה חמדה גנוזה [סימן נט, ירושלים תשכג, דף יא ע"ב] המוסיף בסוף התשובה את הקטע שהובא בפסקי הרא"ש, משמע שהכל תשובה אחת). אבל לדעת בעל ה'שיטה' שלפנינו, סיבת התענית הוא מפני שצריך ברכה לבטלה!

70 = עץ חיים. גם בינ: "בספר עץ חיים וז"ל, פסק...". אבל ביא השתבש ע"ח לע"ס", שאין לו מובן, ואילו מעתק פ קרא: "ע"מ", ופענח: "עוד מצאתי!" ע"י לעיל במבוא, תת-פרק ב. וכל העניין בספרו של ר' יעקב חזן מלונדרץ, עץ חיים, א, הלכות תפילין, פרק ב, מהדורת הרב י' ברודי, ירושלים תשכג, עמ' קמא הערה 4. במקורו נכתב העניין בגליון כתב-היד של 'עץ חיים', כמו עניינים רבים אחרים שנוספו בגליונות החיבור, שהם הוספותיו של המחבר עצמו (בתחילה מהדיר הסתפק בדבר אך לאחר מכן הכריע שהן הוספותיו של המחבר, ראה: עץ חיים, א, הקדמת המהדיר, עמ' [4-5]; ג, ירושלים תשכג, מבוא, עמ' XIV-XV).

71 נראים מחוץ למצנפת.

72 בבלי, זבחים יט סע"א-רע"ב. וכנראה צ"ל: "דבפ"ב [=דבפרק ב'] דזבחים קאמר".

73 בעץ חיים, שם, הופרכה הראיה: "אם לא דשני [=דשאני] מצנפת כהן גדול, דאית בה מצוה". וראה שם בהמשך העניין.

בה⁷⁴. ואין גוללין ס'פר ת'ורה סביב למפה⁷⁵, וה'וא ה'דין לתפילין, שגוללין הרצועה בהם, ולא הם ברצועות. **רוקח**⁷⁶.

[טז] אם נשברה הרצועה⁷⁷, יש מתירין לתופרה פעם ראשונה⁷⁸, ויש אוסרים, אם לא חוץ לשיעורא⁷⁹. וכתב **טור**⁸⁰: אם נפסקה הרצועה מה שמקיף ממנה הראש או הזרוע, אין לה תקנה בתפירה או בקשירה. אבל התלוי ממנה, שקושר⁸¹ סביב הזרוע, אין קשירה פוסלת בה.

[טז] איטר יד ימינו, מניח בשמאל שלו⁸². וטוב שירגיל לכתוב בימין, ואז יניח בשמאל דעלמא. דכתיב: "וקשרתם וכתבתם"⁸³, ביד שאתה כותב - אתה קושר, ונמצא הנחתן בשמאל⁸⁴. **מ"ק**⁸⁵: כשכותב בימין והוי איטר יד, הוי כשולט בשתי ידי, ומניח בשמאל דעלמא. ומיהו רש"י פ'רש, דקאי אשמאל דעלמא ואין תלוי בדידה⁸⁶.

74 בבלי, ברכות כד ע"א; טור, או"ח, ראש סימן מ. ובי"ו: "אבל בכיסין - לית לן בה".

75 בבלי, מגילה לב סע"א: "מוטב תיגלל המטפחת ואל יגלל ספר תורה".

76 ספר רוקח, סימן נג, ירושלים תשכ, עמ' נג: "ואמר: תגלל המטפחת ואל יגלל ספר תורה, הוא הדין תגלל הרצועות סביב לתפילין ומניחם בכיס".

77 הלשון "אם נשברה הרצועה" תמוה, שרצועה אינה נשברת אלא **נקרעת** או **נפסקת**, והן אכן הלשונות השכיחים בפוסקים. אמנם לעתים הרצועה מתייבשת ביותר ומתקשה, עד שביכולתה להישבר.

78 המשפט האחרון ("אם נשברה... פעם ראשונה") שונה לגמרי ב"א, ה, ל, ג: "למיתפר (ג: למתפר) רצועה של תפילין פעם ראשונה ושנייה, יש מתירין".

79 איני יודע מקורו. והקרוב ביותר הוא סמ"ג, עשין, סימן כב, דף קה ע"א, אלא שהוא התייר גם כשנפסקה הרצועה ונתפרה שלש פעמים. וצ"ע.

80 טור, או"ח, סימן לג.

81 בטור: "ומה שקושר", והכוונה: **או** מה שקושר.

82 בבלי, מנחות לו ע"א; טור, או"ח, סימן כז.

83 דברים ו ח-ט.

84 בבלי, מנחות לו רע"א. ומקור העניין האחרון בהגהות רבינו פרץ לסמ"ק, מצוה קנג, הגהה ח, בשם ר' יחיאל מפריס: "לכך היה אומר מורי רבי יחיאל, דאדם שהוא אטר יד ימינו, שירגיל עצמו לכתוב גם בימין, ואז יניח בשמאל עצמו, דעיקר תלוי בכתיבה, כדאמרינן: מה כתיבה בימין, אף קשירה בימין". וכנראה בנוסח שלפני מחברנו נכתב: "ואז יניח בשמאל **דעלמא**!"

85 ב"פ: "משום הכי", ולא מובן משום מה. אין זאת אלא מפני שטעה מעתיק **פ** לקרוא: "**מ"ה**" (במקום: **מ"ק**) ולפענח: "משום הכי"! לטעות דומה של מעתיק **פ**, ע"י לעיל במבוא, תת-פרק ב.

86 השווה רש"י, מנחות לו ע"א, ד"ה 'בשולט בשתי ידי'. וצע"ע. כל ההלכה האחרונה, בסגנון רחב יותר, במרדכי, הלכות קטנות, תפילין, דף יג סע"ב-רע"ג. החיבור הנקרא 'מרדכי' על הלכות קטנות אינו לר' מרדכי ב"ד הלל, אלא הוא '**קיצור ספר מרדכי**' לר' שמואל שלישישטט, ולכן ציין עליו מחברנו: מ"ק = מרדכי קטן. לזהותו האמתית של 'מרדכי' על הלכות קטנות, ראה: הרב י"ש סופר, 'הלכות ציצית מתוך ספר 'מרדכי קטן' לרבינו שמואל משלישטט', חצי גבורים - פליטת סופרים, ט (תשעו), עמ' קכח-קמא.

[יז] ושי"ן של תפילין צריכה להגיע עד הבית בקרקעית⁸⁷. וג' ראשין בימין, ד' בשמאל, ולא איתפרש אי קאי אמניח או אקורא, ומיהו אי הוי איפכא לא פסיל⁸⁸. מ"ק⁸⁹.

[מצות⁹⁰ לעשות בבתיים דתפילין י"ב תפירות. אכן גם ביו"ד, כנגד שבט"ם, כשתסיר שבט מלכות ושבט כהונה, או ביו"ד, כשתוסיף מנשה ואפרים⁹¹. ואם נפסקה בתפירה] ה⁹² בג' מקומות, אין תקנה לחזור ולקושרה, אלא צריך תפירה חדשה, כדאיתא בירושלמי⁹³. ומי'הו, יש שמפרש ליה ברצועה שנפסקה. עכ"ל⁹⁴].

[יח] "והיו לטוטפות בין עיניך"⁹⁵, כל זמן שיהיו בין עיניך, יהיו שנים, לכך מסלקין של ראש תחלה⁹⁶. אי נמי, כדי שיניחנה בתיק תחלה ושל יד עליהם, להודמן לו תחלה, דאין מעבירין על המצות⁹⁷.

[יט] רב מנח תפילין ומצלי⁹⁸. ולא קאמר: מקרי ומצלי, משמע דכבר קרא, והניחם

87 ע' בבלי, מנחות לה ע"א: "שי"ן של תפילין - הלכה למשה מסיני, וצריך שיגיע חריץ למקום התפר". ובפסקי הרא"ש, הלכות קטנות, תפילין, סימן ח: "פירוש: חריץ של שי"ן למטה יגיע עד מקום התפר". ועל פיו בטור, או"ח, סימן לב: "...ובעודו לה, יעשה כמין שי"ן בולטת מקמטי העור... והשינין ימשוך למטה עד שיגיע חריץ השי"ן ותחתיתו עד מקום התפר".

88 ראה שמושא רבה, עמ' 491: "ובעי דליצור בקלפא דביתא צורה דשי"ן, דימינא תלת רישי, ודסמאלא ארבעה רישי, ואי איפכא לא הוי פסול". והמשפט "ולא איתפרש אי קאי אמניח או אקורא", אינו משמושא רבה והוא ממרדכי, הלכות קטנות, תפילין, דף יא סע"א, המוסיף על דברי שמושא רבה: "ומיהו לא פירש אם ימין ושמאל של מניח או של קורא". אך מיד לאחר מכן הביא מ'תיקון תפילין, ששי"ן של ארבעה ראשים תהיה לימין הקורא, ושי"ן של שלושה ראשים לשמאל הקורא, וכן לרוב הראשונים (אלא שהם התייחסו לצד של המניח, והוא הוא). ראה רמב"ם, הלכות תפילין, ג ב: "שלשה ראשין מימין המניח תפילין, ודמות שי"ן ישיש לה ארבעה ראשים משמאל המניח". וכך בספר התרומה, סימן רח, עמ' תמב-תמג; סמ"ג, עשין, סימן כב, דף קד ע"ד; פסקי הרא"ש, הלכות קטנות, תפילין, סימן ח; טור, או"ח, סימן לב, ועוד.

89 הציין מ"ק" מופיע רק ב"ג. והוא מכוון להלכה הקודמת, המופיעה ב'מרדכי קטן' (ע' הערה קודמת), הוא הגדפס בשם 'מרדכי' להלכות קטנות (ע' לעיל, הערה 86).

90 כנראה צ"ל: "מצוה". המוסגר רק ב"ל ולא בשאר כתבי היד.

91 מקור ההלכה בשימושא רבה, עמ' 490-491, בארמית, והמובאה כאן שבעברית, היא כנראה מסמ"ג; ע' להלן, הערה 94.

92 כנראה צ"ל: "ואם נפסקה התפירה". וכך הוא בסמ"ג; ע' להלן, הערה 94.

93 ירושלמי, מגילה, א ט, ויניציאה רפג, דף עא ע"ד.

94 לא נתפרש לשונו של מי הובא כאן, וכנראה שהכל מסמ"ג, עשין, סימן כב, דף קה ע"א, אלא שהמובאה קוצרה והושמטו ממנה כמה משפטים.

95 דברים ו ח.

96 בבלי, מנחות לו ע"ב; טור, או"ח, סימן כח.

97 ע' טור, או"ח, סימן כח, ובבית יוסף שם (סעיף ב).

98 בבלי, ברכות יד ע"ב: "רב משי ידיה וקרא קריאת שמע, ואנח תפילין וצלי".

בין ק'ריאת ש'מע לתפילה ובירך עליהם, מידי דהוה אמישיב ושואל כו' 99. ויש מפרשים, בלא ברכה 100. עיין בתפילת י"ח 101.

[כ] זמן הנחתן בבקר, מכדי שיראה חבריו הרגיל עמו קצת ברחוק ד' אמות ויכריהו. אע"ג דקיימא לן, לילה זמן תפילין אלא שאין מורין כן 102, היינו לעניין שאם היו בראשו וחשיכה, אין צריך לחלצן, אבל לכתחילה - אין להניחן קודם הזמן הזה. ואם צריך לילך בדרך, יכול להניחם בלא ברכה, ובהגיע זמנו ממשמש בהם ומברך. והר"ד פרץ כתב, דקיימא לן דלילה זמן תפילין, אלא שאין להניחן בלילה גזירה שמא ישן בהם. ומי שרוצה לצאת לדרך, יכול להניחן ולברך עליהם מיד קודם זמנו. והרא"ש לא כתב כן. טור 103.

עוד כתב: וימשמש בהם בכל שעה, וימשמש בשל יד תחילה. ואח"כ בשל ראש 104. ואסור ליכנס בהם בבית הכסא קבוע להשתין, בתפילין שבראש, גזירה שמא יעשה צרכיו. ובבית הכסא עראי, מותר להשתין בהם כשהן בראשו, אבל אם אוחזן בידו - אסור. טור 105.

99 כלומר, ההיתר להפסיק ולברך על התפילין בין קריאת שמע לתפילה הוא כדוגמת ההיתר להשיב ולשואל מפני הכבוד והיראה; עי' משנת ברכות, ב א (=בבלי, ברכות יג ע"א); טור ושר"ע, או"ח, סימן סו סעיף א.

100 כל העניין (חוץ מ'מידי דהוה אמישיב ושואל כו'), בשינויי סגנון, בתוספות, ברכות יד ע"ב, ד"ה 'ומנח תפילין'. וה'יש מפרשים' היא דעתו של ר' משה מקוצי, שגם הובאה בתוספות שם. ועי' בית יוסף, או"ח, סימן סו סעיפים ב-ג.

101 כוונתו לחטיבת ההלכות של קודם תפילת העמידה (פ, דפים 225-226א): "כתב המרדכי פרק היה קורא, גבי מנח תפילין ומצלי: מכאן שמותר להניח תפילין בטליתו וגמר י"ח ברכות, דא"י(?) דיש חלוק בין טלית לתפילין, לפי שעיקר ק"ש ותפלה הוי בתפילין, אבל ציצית, אם אין לו - פטור, ויכול לקרוא ק"ש בלא ציצית. ובמסמ"ג פ"דש, דגם בתפילין אין ראייה, דמצינו לומר, דרב הניח תפילין בלא ברכה, ולאחר י"ח ממשמש בהן ומברך עליהם, דבהכי סגיא, שגם מי שידיו מלוכלכות, יכול להתעטף, ולאחר הנטילה ימשמש בטליתו ויברך. עכ"ל, וע"ש. ומקום אחר מצאתי: פסקו רבו'תינו, מי ששכח להניח תפילין וקרא ק"ש, ואח"כ נזכר קודם י"ח ברכות, מותר להניחם בין גאולה לתפילה, שכך אמרינן פרק היה קורא: רב משי ידיה וקרי ק"ש ומנח תפילין ומצלי. דיש לנו לומר, שבירך עליהם, ולא הוי הפסק, כדפ"רישית לעיל, שאין לך מפני הכבוד גדול מזה שמברך עליהם, לפיכך יכול לברך עליהם באותה שעה. אבל טלית, לא יניח בין ק"ש לתפלה, לפי שאין חובת טלית בק"ש ובתפילה. כי ציצית אין בו חיוב כ"י א"ם כשיש לו טלית ד' כנפות, אבל כשיאנו לבוש בו, אז אינו חייב בציצית. עכ"מ".

102 בנוגע לעניין זה, עי' לעיל, ליד הערה 4 ובה.

103 כל העניין בטור, או"ח, סימן ל.

104 טור, או"ח, סימן כח.

105 חלקו האחרון של הקטע מטור, או"ח, ראש סימן מג.

[כא] ¹⁰⁶ מצות תפילין שהן ד' פרשיות, שהן: "קדש" עד "למועדה" ¹⁰⁷; "והיה כי יביאך" עד "בחוזק יד" ¹⁰⁸; "שמע" עד "בשעריך" ¹⁰⁹; "והיה אם שמוע" עד "על הארץ" ¹¹⁰. ויעשה כל הפרשיות פתוחות, דהיינו, שישאר בסוף השיטה חלק כדי ג' תיבות של ג' ג' אותיות, או בתחילתה, חוץ מפרשה ראשונה, שיעשה סתומה. ובתחילת הכתיבה יאמר: אני כותב לשם קדושת תפילין. ואין די במה שיחשוב כך. ומלבד זה צריך לכתוב כל האותיות ¹¹¹ לשם תפילין. ויכתבם בדיו, ובכתיבה תמה ומיושרת ¹¹², ותהיה כל אות מוקפת גויל. ובגמ' ¹¹³ דבק אות, הרא"ש מתיר, ויש אוסרים, משום חק תוכות; בסמ"ק ¹¹⁴. ותהיה מס' ¹¹⁵ ומתוייגת כראוי, ולא יחסור ¹¹⁶ בה אפילו קוצו של יו"ד. וצריך שיכתוב בימינו, אף [אם] ¹¹⁷ שולט בשתי ידיו. ואם הוא איטר יד, שמאל דידיה הוי כימין דעלמא. ואין צריך לשרטלו ¹¹⁸, כי א"ם למעלה ומן הצדדין, כפירוש ר'בנו ת"ם ¹¹⁹. ואם אינו יודע לכוין השורות כ"י א"ם על ידי שירטוט, הרשות בידו.

106 כל הסעיף (חוץ מהמשפט "כי אם למעלה ומן הצדדין, כפירוש רבנו ת"ם", דלהלן, ליד הערה 119) מקורו בטור, סימנים לב,לו, בדילוגים ובשינוי סדר ההלכות, ולפעמים גם במסירה תמציתית של ההלכה. שני הקטעים הראשונים ותחילת הקטע השלישי (עד להלן, ליד הערה 121), מסימן לב, ומשם ואילך מסימן לו.

107 שמות יג א-י.

108 שמות יג ה-יד.

109 דברים ו ד-ט.

110 דברים יא יג-כא.

111 הכוונה לשמות הקדושים. ובטור (מקורו של מחברנו): "לכתוב כל האזכרות". על כינוי 'אות' לשם קודש, ראה בבלי, ברכות לג ע"א: "גדולה דעה שנתנה בין שתי אותיות, שנאמר (שמ"א ב ג): 'כי אֵל דעות יי'".

112 בטור, שם: "ויכתבם בכתב מיושר ובדיו, בכתיבה תמה".

113 כנראה צ"ל: "ואם", או: "ובאם".

114 בטור, שם, בסגנון ארוך יותר: "כתוב בסמ"ק: שאם נפלה טיפת דיו קודם שנגמר האות, ולא היתה האות ניכרת, ואחר כך נטל הדיו, או שלא היתה מוקפת גויל מתחלתה, פסול, דהוי כמו חק תוכות... [ו]אדוני אבי הרא"ש ז"ל... בגרידת דבק אות לאות, כתב, שמותר". והוא כביאור מחלוקתם בבית יוסף, שם, סעיף יז, והובאו דבריו בפרישה, שם, אות כד.

115 איני יודע כיצד לפענח קיצור זה. ואולי: 'מסומנת'. אך בטור, שם (מקורו של מחברנו), ליתא פרט זה אלא רק: "שיהא כל אות ואות מוקף גויל ומתוייג כראוי".

116 בטור, שם (מקורו של מחברנו): "ולא יחסר...".

117 נוסף על-פי הטור, שם.

118 בטור, שם: "ואין צריך לשרטט בכל שיטה ושיטה".

119 המשפט האחרון אינו בטור, שם. והוא בספר התרומה, סימן רד, עמ' שצג-שצד: "צריך לשרטט ארבע שרטוטין ולא יותר, בתפילין וספר תורה". ושם, ראש סימן קצו, עמ' שמה, הביא כן בשם רבנו ת"ם, וכך בתוספות, סוטה יז ע"ב, ד"ה 'כתבה'. וראה עוד: ספר התרומה, שם, הערה 10 ובכל הנסמן שם.

כתב בסמ"ג¹²⁰: צריך להניח למעלה חלק או כמלא אטבא, שהוא חצי צפורן, וגם למטה. והרא"ש כתב, שאין צריך להניח למעלה חלק, רק כדי גגה של למי"ד, ולמטה כדי אורך הכ"ף והנו"ן, ובתחילה ובסוף אין צריך להניח כלל. ויזהר מאד בחסרות ויתירות. ויתרון יש תקנה בגרירה, אבל חסר, אין תקנה, דאין מגיהין בתפילין, דא"ם כן היה כותבן שלא כסדרן.

צריך לדקדק בכל האותיות שיהיו כתובות כתקנן¹²¹. ואילו האותיות שצריך לדקדק, שבקל האדם טועה: צריך לדקדק בנקודה שעל האל"ף, שתהא כמו יו"ד שתגיע בה. וכן כל האותיות צריכות להיות גולם אחד, לכך צריכות ליגע, כגון הנקודה בשי"ן ועי"ן, ומה שאחורי הצדי"ק, ובאחת שאינה נוגעת פסולה, חוץ מרגל הה"א והקו"ף, שאותם לבדם אין להם ליגע, ואם נוגעים פסולה. טור¹²².

סליקו הלכות תפילין.

120 לפנינו בטור, שם: "וכתב בסמ"ק". ושתי הגירסאות אמת, שההלכה מצויה בשני החיבורים, ראה: סמ"ג, עשין, סימן כב, דף קד ע"ג; סמ"ק, מצוה קנג.
121 המשפט האחרון מטור, סימן לב, ומכאן ואילך מסימן לו.
122 עי' לעיל, הערה 106.

נספח א: שנויי נוסחאות

נוסח הפנים בנספח זה לנדפס, והוא כאמור במבוא, מבוסס על פ בהשוואה והשלמה מכתבי היד האחרים.

רשימת כתבי היד וסימניהם:

א = אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 650 (מתכ"י: F17734), דפים 13-112.

ה = וינה, הספרייה הלאומית hebr. 12a (מתכ"י: F10150, F1298), דפים 355-א-ב.

ל = לונדון, אוסף מונטיפיורי 129 (מתכ"י: F4641), דפים 33-34.

נ = ניו יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4683 (מתכ"י: F25586), דף 7.

פ = פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1902 (מתכ"י: F13059), דפים 6-136.

בשינויי הנוסחאות דקדקתי לציין גם הבדלים קלים, שבדרך כלל לא נוהגים לצייןם (כמו: שינויי כתיב מלא וחסר, חילופי א/ה בסוף תיבה ומחיקות המעתיקים), וזאת כדי להעמיד תשתית לזיהוי כתבי יד בעלי מוצא משותף. את מחיקות המעתיקים ציינתי בקו חוצה, כזה: אַבְגָּדְהּ. בדרך כלל, לא ציינתי את השינויים בין כתיב מקוצר וראשי תיבות לכתב מלא.

[א] מניח תפילין ואחר כך טלית, משום שהם ברית וזמנם בין ביום בין בלילה מן התורה. ויש אומרים, טלית תחילה, לצניעותא. ועוד, דזמנו בין בשבת [בין] בחול בין ביום טוב, וגם בלילה, בטלית של יום, לפי'רוש התוספות. עכ"ל. בביאור'ם כתב: שיש להתעטף בציצית קודם הנחת תפילין. עכ"ל.

5

[ב] וכן [כתב] הטור: והרא"ש היה מדקדק להניח כשהיה מסדר הברכות, ומסדר זה אחר זה עד "עוטר ישראל בתפארה", עיין לעיל. ולא היה עונה אפילו "אמן יהא שמיה רבא מברך" וקדושה ביניהם.

- שינויי נוסחאות -

1 מניח **א** מוסיף לפניו: הגה. ה מוסיף לפניו: בעזרת האל אכתו' כן דיני תפילין וטלת בקוצ'. **ל** מוסיף לפניו: ומניח תפילין ומתעטף בציצית. וזו כפלות לשון שאינה נצרכת. **נ** מוסיף לפניו: הילך מקצת דיני תפילים. **פ** מוסיף לפניו: ותן חלקנו בתורתך / מניח תפילין ואחר כך טלית] **נ**: מניחים תפילין אחר הטלית, וי"א קודם. / טלית] **ה**: טלת. / ברית] **ה** מוסיף לאחריו: וי"א טלת מפני. / וזמנם] **ל**: וי"א וזמנם. | 1-17 משום שהם... עד הטיבור] **נ** ליתא. | 2 [בין] **ל**: ובין. / מן התורה] **פ** ליתא. / טלית] **ה**: טלת. | 3 [בין בשבת] [בין] בחול] **א,ה,ל**: בין בחול בין בשבת. / בין ביום טוב] **א,ה,ל**: וי"ט. / בטלית] **ה**: בטלת. | 4 [עכ"ל] **א**: ע"כ בס"ו. **ל**: ע"כ בס"ז. **ה**: ע"כ. / בביאורים] **א**: פּינענּה בביאור. **ל**: בביאור. | 4-17 בביאורים... עד הטיבור] **ה** ליתא. | 5 [בציצית] **א,ל** ליתא. | 6 [כתב] הטור] **א,ל**, וכן הארבע טורין. / להניח] **ל**: להניחם. | 7 [ומסדר] **א**: היו מסדר. **ל**: מסדר. / ישראל] **א** ליתא. / עיין לעיל] **א,ל**: דתפילין נקראין פאר. | 8 [אמן] **א,ל** ליתא. / רבא] **א,ל**, רבה. / מברך] **א,ל** ליתא. |

ואם הפסיק, חוזר ומברך, ולא כר"י. ומיד שקשר של יד על הזרוע, היה מניח של ראש, קודם שהיה כורך הרצועה סביב הזרוע. שהיה 10 אומר, כיון שברכה שנייה היא חוזרת על של יד, ומטעם זה אין להפסיק, יש למעט הפסק כל מה שיוכל, והכריכה סביב הזרוע אינה מן המצוה, הלכך טוב לאחר אותה עד לאחר שיניח של ראש. וכל שעה שמניח ביום, מברך, אפילו נשמטו ממקומן וממשמש בהם להחזירן למקומן, וצריך לברך. ויכוון בהנחתן, שצוה המקום להניח ד' פרשיות אילו, שיש בהם ייחוד שמו ויציאת מצרים. עכ"ל טור.

[ג] ואורך הרצועות, יש אומרים, עד המלה, ושל שמאל עד הטיבור. ויש אומרים: של ימין עד הטיבור, ושל שמאל עד החזה. ורצועה של יד, צריכה שתהא ארוכה כדי לשלש סביב אמה ג' פעמים, ויש אומרים: סביב אצבע. ויש אומרים, שאין צריך לשלשן אלא שהיא שיעור לשלשל, ויש אומרים דצריך. וכן כתב טור: והרצועות יכרוך אותה סביב זרועו עד שגיע לאצבע האמצעי, וכורכו סביבו ג' פעמים. ורוחב רצועה, יותר מכחטה ופחותה מכשעורה, ואי איתא פחות או יותר, לית לן בה. מצטער שאין דעתו נכונה עליהם, פטור

- שינויי נוסחאות -

9 ולא א,ל: דלא. / הזרוע: א: הזרועה. | 10 שהיה כורך א,ל: שכורך. | 10-12 שהיה...? להפסיק א,ל ליתא. | 11 שברכה שנייה פ: שברכה ראשונה שנייה. | 12 יש א,ל: כי יש. / הפסק כל מה שיוכל, והכריכה סביב הזרוע אינה א: בהפסק הכריכה שאינו. ל: בהפסק שהכריכה שאינה. | 13-17 הלכך טוב... ואורך הרצועות א,ל ליתא. | 14 ביום פ נכתב בגליון באותו קולמוס. | 17 עד המלה א: של ימין עד המילה. ל: עד המילה. | 18 ויש אומרים, של ימין עד הטיבור ושל שמאל עד החזה א,ה,ל הועתק בשינוי להלן שורה 21. | 18-24 ורצועה של... לית לן בה א,ל הועתק להלן, לפני שורה 46. | 18-21 ויש אומרים... ויש אומרים דצריך נ (להלן לפני שורה 44): רצועה של יד ארוכה כדי לשלשל, וי"א דאין לשלשל. ושל ראש, דימינה (!) עד טיבורו, ודשמאל עד החזה. | 18 ורצועה א,ה,ל: רצועה. | 19 צריכה ה: צרוע (?). ל: צריך. / לשלש א,ה,ל: לשלשל. / סביב אמה א: אמה סביב. פ: סביב [...]. (מילה אחת לא ברורה בין השיטין, ובגליון הושלם: 'אמה'). | 19-20 ויש אומרים ה: וי"מ. | 20 שאין ל: דאין. / לשלשן ה: לשלשל. | 21 שיעור א: כן כשיעור. ה: בו כשיעור. ל: בו שיעור. / לשלשל ל: כדי לשלשל סביב אצבע. / ויש אומרים דצריך א,ה,ל מוסיף לאחרי: ושל ראש, בימינו ה: דימטי דימינא. ל: דימינא עד טיבורא ה: טיבורו, משמאלה ה: ושמאלה. ל: דשמאלא עד חדי' ה,ה,ל: חזיא). | 21-23 וכן כתב טור... פעמים א,ה,ל,ג ליתא. | 23 רצועה א,ה,ל: הרצועה. / מכחטה א,ה,ל: מכחיטה. / ופחותה א,ל: ופחות. / ואי איתא פחות או יותר א: או פחות או יותר. ה,ל: ואי פחות (ל: פחותה) או יותר. | 23-24 ורוחב רצועה... לית לן בה ג מקומו להלן, לפני שורה 44. | 23 רצועה נ: הרצועה. / ואי איתא נ: ואם.

הלכות תפילין מסידור כתב־יד • נספחים

- 25 מהם, שלא יסיח דעתו מהם. כותבי ספרים ותפילין ומזוזות, הם ותגריהם ותגרי תגריהם, וכל העוסקין במלאכת שמים, פטורין מק'ריאת ש'מע ותפלה ותפילין ומכל המצות. **טור**.
ואסור למחלץ תפילין קמיה רביה. **טור**.
- 26 [ד] סח בין תפילין לתפילין, חוזר עליו מעורכי המלחמה. לא סח, מברך על של ראש אחת; סח, מברך על של ראש שתיים. וכן פי'רש ר'בנו ת'ם, וכן נוהגים בצרפת ובאשכנז. אבל הרמב"ם חולק ומפרש: סח מברך שתיים, אחד שבירך על של יד "להניח", ועל של ראש "על מצות", אבל לא סח, די בברכת "להניח". וכן אם אין לו רק תפילה אחת, מניחה, לר'בנו ת'ם מברך שתיים, ולהרמב"ם מברך אחת.
- 27 [ה] ומצאתי בליקוטי'ם, דתפילין של ראש, צריכה עמידה בהנחתן. ולא פירש טעם מאי שנא משל יד. ובמקום אחר מצאתי דורש: "**עצת** יי לעולם תעמוד", ר'אשי ת'בות עומד ציצת ותפילין – ואמרי לה תורה – "לעולם תעמוד".
- 28 [ו] ובחז'ל ה'מועד מניח תפילין בלא ברכה, לאפוקי נפשין מפלוגתא. דיש אומרים, דמצה וסוכה שפיר מקראו 'אות' למפטר, מדכתי'ב:

- שינויי נוסחאות -

24-28 מצטער... רביה, טור] ו ליתא. | 24 יותר] נ: יתיר. / עליהם] א,ל: ליתא. | 25 מהם] א,ל: מהן. / שלא] א,ל: שמא. / מהם] א,ל: מהן. | 25-27 כותבי ספרים... ומכל המצות. טור] א,ל ליתא. | 28 למחלץ] א,ל: למיחלץ. / טור] ל ליתא. | 29 תפילין לתפילין] ל: תפילין של יד לתפילין של ראש. נ: תפילה לתפילה. / המלחמה] א,ג: מלחמה. | 29-30 לא סח, מברך על של ראש אחת; סח, מברך על של ראש שתיים] פ: לא סח מברך על של ראש שתיים. וזהו דילוג בטעות הדומות. | 30 מברך] א: מבורך. ה נכתב בגליון. / וכן] א,ה,ל: כך. | 31 נוהגים] נ: מנהג. / בצרפת] נ: צרפת. / ובאשכנז] א,ל: ואשכנז. / הרמב"ם] א,ל,ג: רמב"ם. ה: מהר"ם. / חולק] נ: חולק עליו. | 32 מברך] א: מבורך. / אחד] א,ה,ג: אחת. / להניח] ל ליתא. / שלץ] נ ליתא. | 33 די בברכת] א,ג: די בברכה. ל: ברכי'. / תפילה] א,ה,ל: תפילין. | 34 אחת] נ ליתא. / לר'בנו ת'ם] א,ה,ל,ג: ולר'ת. / מברך] נ: מברך עליה. / ולהרמב"ם מברך אחת] א: ורמב"ם אחת. ל: ולרמב"ם אחת. נ ליתא. | 35-36 ומצאתי בליקוטי'ם... ובמקום אחר] נ ליתא. | 35 בליקוטי'ם] א,ה,ל: בליקוט. / דתפילין] ל: תפילי. / צריכה] ה: צריכה. פ ליתא. | 36 מאי] א,ה,ל: ומאי. / ובמקום אחר] א: ובמקא(?). ה: ובמ' אחר. / מצאתי] נ: ומצ'. / דורש] ה ליתא. | 37 עומד] ל: עומר. / עומד ציצת] ה: ציצית עומר. / ציצת] א,ל,ג: ציצית. / ותפילין] א,ל,ג: תפילין. ה: תפילי. | 37-38 ואמרי לה תורה לעולם תעמוד] נ ליתא. | 38 תורה] א: תודה. / לעולם תעמוד] ל: לעלם תעמד. | 39 ובחז'ל ה'מועד] ה: וב"ל: ובוהו. / מניח] א: מניח מניחין. ה,ל: מניחין. / נפשין] ה: נפשיה. | 39-40 לאפוקי נפשין מפלוגתא דיש אומרים דמצה] נ: דשמא מצה. | 40 שפיר מקראו] א,ה,ל,ג: מיקרי. / למפטר] א,ה,ל: למיפטרן. נ: למפטרן. / מדכתי'ב] א: כדכתי'ב. ה: דכתי'.

"והיו לאות", יצאו שבתות וימים טובים כו', והוא ה'דין חול המועד. ויש אומרים, דווקא שבתות וימים טובים מיקרו אות', דאסורין בכל מלאכה. ומהר"ם היה מברך.

[ז] ב'אור זרוע' כתב, שאין די לשים זרועו על ראשו כשמברך בגילוי הראש, אלא ישים טליתו עליו, או יכסנו בזרוע וידו. 45

[ח] ותפילין של יד הנחתן בקיבורת, מקום שקבוץ שם בשר שלמעלה מן הקוד"א, והוא הבשר הנקרא תפוח, על שם שהוא עגול כתפוח. ואין כל הזרוע כשר להניח, כי אם החצי של צד הקוד"א. ושל ראש הנחתן במקום תחילת עקר השער במצח, עד סוף המקום שמוחו של

תנוק רופף, והיא כל גובה הראש. וצריך שיהא הקשר מאחורי הראש, למעלה בעורף ולא למטה בצואר, שיהא מול עורף ממש, מכון באמצע הראש, ולא שיטה לצד הפנים לכאן ולכאן. ושיהא נוייהן - שהוא מקום שנראה כעין דלי"ת - לצד חוץ ולא לצד הראש. ובמ"א מצא"ת: והקשר יהדק בראש למעלה ולא במפרקת, וצריך להטותו לצד שמאלו. ורוחב הבתים צריך לכתחלה ב' אצבעות. 50

[ט] ומברך עליהם משעת הנחתן עד שעת הדיקתן. ולא יסיח דעתו

- שינויי נוסחאות -

41 יצאו א: יצא. / ט'ובים ה מוסיף אחריו: שאי'. | 42 ויש אומרים דווקא שבתות וימים טובים מיקרו אות: נ: ומ"מ מניחן דדילמ' לא מיקרו אות רק שבת וי"ט. / מיקרו א: מקרא. | 42-43 מיקרו אות דאסורין בכל מלאכה פ: דאסירי במלאכה. | 43 ומהר"ם א"ל: ומהר"מ. / מברך: נ: מיברך. | 44 נ מוסיף: רצועה של יד ארוכה כדי לשלשל, וי"א דאין לשלשל. ושל ראש, דימינה (!) עד טיבור, ודשמאל עד החזה. ורוחב הרצועה יותר מבחיטה ופחו' מכשעורה, ואם פחות ואם יתיר לית לן בה. וכל התוספת היא ניסוח קצר של שורות 18-21, 23-24. | 44 באור זרוע: ה: בא"ז. / די א ליתא. ה: דאי. / זרועו א,ה,ל: ידו. / כשמברך א: כשמברך. | 44-45 באור זרוע... וידו: נ ליתא. | 45 הראש א,ל: ראש. / יכסנו: ה: יכסנו. ל ליתא. / בזרוע וידו א,ל: בזרועו ובידו. ה: בזרועו או בידו. | 46 א,ה,ל לפני שורה זו הועתקו שורות 18-24. / שקבוץ שם א,ה,ל: קבוצת. נ: קבוצה קבוצת. / בשר ה,ל: בשר שקורי'. | 47 והוא א,ה,ל: הוא. / שם: נ ליתא. / שהוא עגול א,ה,ל,נ: שעגול. | 48 להניח ל: להניח תפילין. / של צד ה: שלצד. / ושל א,ה,ל,נ: ותפילין של. | 49 הנחתן ל: הנחתם. / במקום תחילת עקר השער במצח א,ה,ל,נ: מתחילת (ה: מתחלת) מקום (ה: ממקום) שישער (ה,נ: שישעיר). / המקום א,ה,ל,נ: מקום. | 50 תנוק א,ה,ל,נ: תינוק. / רופף א,ה,ל,נ: נוסף: ויש בו מקום להניח ב' (ל: שני) תפילין. | 50-54 והיא כל... ובמ"א מצאתי א,ה,ל,נ ליתא. | 54 בראש: נ: בראשו. | 55 לצד פ: בצד. / שמאלו: נ: שמאל. / הבתים פ: הכתיבה (!). / צריך ה,ל,נ ליתא. / לכתחלה א,ה,ל,נ: לכתחילה. | 56 עליהם א: עליהן. / משעת: נ: משעה. / שעת: נ: שעה. / הדיקתן פ: פתיחתן הדיקתן. / דעתו: נ ליתא.

מהם ולא יפיח בהם, ולא ישן בהם אפילו שינת עראי. וחולי מעים פטור מתפילין. ורוב העולם יכולין להשמר בשעת תפלה, כאלישע. [נ] ומי שמניח שני תפילין של יד ושני תפילין של ראש, כפ'רוש רש"י ור'בנו ת"ם, יניח כל זוג וזוג בברכה אחת, וכן של ראש, ויבטל אותם שאינם כראוי.

60 [יא] ויהיו הרצועות שחורות מצד החוץ, ומצד פנים - מאיזה צבע שיהיה, חוץ מאדום. וצריך שישחירם ישראל לשם תפילין, ולא ישחירם ע"י גוי. והרמב"ם כתב, שאם לא עשה הבתים שחורים, יעשה הרצועות מצבע הבתים. **טור.**

65 [יב] כתב בשיטה, דההוא דיתיב בתעניתא מ' יום, על דאיתהפכא ליה רצועה של תפילין, היינו, משום דנוייה לבר בעינן. פ'רוש, צד השחור לחוץ, וכד איתהפיך ליה, לא עביד ולא מידי, והוי ברכה לבטלה.

70 [יג] ע"ח: תפילין על המצנפת, נראה דמותר אם הבתים נראים. וראיה מכהן גדול, שהיה מניחם בין ציץ למצנפת, ובפ"ב דזבחים קאמ'ר, דשערו היה נראה בין ציץ למצנפת, ושם היה מניח תפילין.

- שינויי נוסחאות -

57 מהם [א,ה,ל: מהן. / יפיח] א: יפיח דעצו. / בהם¹ [א,ה,ל,ג: בהן. / ישן] ה: יישן. / בהם² [א,ה,ל,ג: בהן. / שינת] א: שינה. / וחולין] ה: וחולה. / מעים] ל: מעיים. ה,ג: מעיין. | 58 להשמר] א,ה,ל,ג: להשתמר. / תפלה] א,ה,ל: תפילה. נ: שעה קלה. / כאלישע] ג מוסיף: ע"כ. | 59 שני] א ליתא. / של יד] א,ה,ל: של ראש. / של ראש] א,ה,ל: של יד. | 59-61 ומי שמניח... שאינם כראוי] נ ליתא. | 59-60 כפ'רוש רש"י ור'בנו ת"ם] א: כדרש"י ור"ת. ה,ל: דרש"י ור"ת. | 60 יניח] א: יניח תפילין. / וזוג] א,ה,ל: דיד. / של] א: בשל. ה,ל: לשל. | 61 שאינם] א: שאינו. | 62-65 ויהיו הרצועות... טור] א,ה,ל,ג ליתא. | 62 ומצד פנים] פ: ומצד פנים ומצד פנים. | 66-72 והועתק להלן, לפני שורה | 93. | 66 בשיטה] א: פשיט(1). ה: בשיט'. נ ליתא. / ההוא דיתיב] ג: מאן דיתיב. / דיתיב] א,ה,ל: דיתב. פ: דיתיב (היו"ד השנייה נמחקה). / בתעניתא מ' יום] א: מתעניתא(1). ה,ל: מ' תענית'. נ: בתענית'. / דאיתהפכה. | 67 של תפילין] א,ה,ג: דתפילין. / היינו] א,ה,ג: ה"ט. / דנוייה] ה,ל,ג: דנוייהו. / בעינן] ג ליתא. | 68 לחוץ] ג ליתא. / איתהפיך] א: אתהפך. / עביד] פ: בעי. ובקולמוס מאוחר נמחק ונכתב תחתיו בין השיטין: 'עביד'. / ולא מידי] א,ה,ל,ג: מידי. / והוין] ה: והויה ליה. ל: והווי'. | 69 נוסף קטע: "אמ'ר רב נחשו"ן על הכריעות בקדיש, והוא השתרבב מהלכות קדיש. / ע"ח] א: ע"ס. ה: ע"ה. נ: בספר עץ חיים וז"ל, פסק. פ: עוד מצאתי(1). / הבתים] פ: הבתיים הבתים. | 70 נראים] א: שאין חוץ למצנפת. ה,ל: חוץ למצנפת. נ: מחוץ למצנפת. / וראיה] ה,ל: וראייה. / מניחם] א: מניחין. ה,ג: מניחין. / ובפ"ב] ג: דבפ"ח. | 71 דזבחים] א: זבחי. / קאמ'ר] ג: ואמ'. / בין ציץ למצנפת] ה: בין המצנפת. / ושם היה] א,ה,ל,ג: דשם. / היה] ה ליתא. / מניח] א:

- [נד] התולה תפילין תולין לו חייו. וה'ני מ'לי בקופסא שלהם, אבל ברצועה - לית לן בה. ואין גוללין ספר תורה סביב למפה, וה'יא ה'דין לתפילין, שגוללין הרצועה בהם, ולא הם ברצועות. **רוקח**. 75
- [טו] אם נשברה הרצועה, יש מתירין לתופרה פעם ראשונה, ויש אוסרים, אם לא חוץ לשיעורא. וכתב **טור**: אם נפסקה הרצועה מה שמקיף ממנה הראש או הזרוע, אין לה תקנה בתפירה או בקשירה. אבל התלוי ממנה, שקושר סביב הזרוע, אין קשירה פוסלת בה.
- [טז] איטר יד ימינו, מניח בשמאל שלו. וטוב שירגיל לכתוב בימין, ואז יניח בשמאל דעלמא. דכתיב: "וקשרתם וכתבתם", ביד שאתה כותב - אתה קושר, ונמצא הנחתן בשמאל. **מ"ק**. כשכותב בימין והוי איטר יד, הוי כשולט בשתי ידיו, ומניח בשמאל דעלמא. ומיהו רש"י פ'ירש, דקאי אשמאל דעלמא ואין תלוי בדידה.
- [יז] ושי"ן של תפילין צריכה להגיע עד הבית בקרקעית. וג' ראשין בימין, ד' בשמאל, ולא איתפרש אי קאי אמניח או אקורא, ומיהו אי הוי איפכא לא פסיל. **מ"ק**. 80
- מצות לעשות בבתים דתפילין י"ב תפירות. אכן גם ביו"ד, כנגד שבטי'ם, כשתסיר שבט מלכות ושבט כהונה, או ביו"ד, כשתוסף

- שינויי נוסחאות -

מניח' | 72 תפילין | 1 מוסיף: עכ"ל. | 73 תולין לן | **א,ה,ל,ג**: יתלו. / וה'ני מ'לי | 1 ליתא. / בקופסא | **א,ה,ל,ג**: בקציצה. / שלהם | **א,ה,ל,ג**: שלהן. | 74 ברצועה ה: ברצועה שלהן. | 1 בכיסן. / גוללין ה: גוללן. / למפה | **א,ה,ל,ג**: המפה. | 75 לתפילין א: תפילין. / שגוללין הרצועה | **א,ה,ל,ג**: דגוללין הרצועות. / בהם | **א,ל**: בהן. / הם | **א,ל**: הן. | 1 התפילין. | 76 אם נשברה הרצועה, יש מתירין לתופרה פעם ראשונה | **א,ה,ל,ג**: למיתפר (1): למתפר) רצועה של תפילין פעם ראשונה ושנייה, יש מתירין. | 77 אם לא חוץ לשיעורא | 1 ליתא. / חוץ לשיעורא | א: לשיעורו. / לשיעורא | ה: לשיעורו. | 77-79 וכתב טור... פוסלת בה | **א,ה,ל,ג** ליתא. | 80 ימינו | **א,ה,ל,ג** ליתא. / מניח | א: יניח. / בימין | 1: בימין דעלמ'. | 81 ואז יניח | 1: ויניח אז. | 82 כותב ה: כותב בה. / קושר | **א,ל**: קושר בה. / ונמצא הנחתן בשמאל, משום הכין | 1 ליתא. / מ"ק | פ: משום הכי(1). | 82-87 כשכותב בימין... לא פסיל | 1 נשמט והושלם בשולי העמוד, בתוספת 'לעיל'. | 83 והוי | **א,ה,ל,ג**: והוא. / והוי איטר יד | 1 ליתא / איטר | ל: אטר. / יד | א ליתא. / הוי כשולט | פ: והוי שולט. / מניח | **א,ה,ג**: דמניח. | פ: מניח. / ומיהו | ל: ואי'. | 84 אשמאל דעלמא | 1: אשמאל וימין דרוב העולם. / ואין תלוי | **א,ה**: ואינו (א: תולה) תלוי. | 85 של | 1 ליתא. / צריכה להגיע עד הבית בקרקעית | 1 ליתא. / בקרקעית | **א,ה,ל** מוסיף לאחרי: ל"מ. / וג' ראשין | 1: ראשי ג'. | 86 ד' | **א,ה,ל,ג**: וד'. / אי קאי אמניח או אקורא | 1: אי של מניח אי של קורא. / אמניח | **א,ה,ל**: אשל מניח. / אקורא | א: של קורא. **ה,ל**: אשל קורא. | 87 הוי | 1 ליתא. / לא פסיל | 1: לא הוי פסול.

נט הלכות תפילין מסידור כתב-יד • נספחים

- 90 מנשה ואפרים. ואם נפסק'ה בתפיר[ה] בג' מקומות, אין תקנה לחזור ולקושרה, אלא צריך תפיר'ה חדשה, כדאית'א בירושלמי. ומי'הו, יש שמפר' ל'ה ברצועה שנפסקה. עכ"ל.
- [ית] "והיו לטוטפות בין עיניך", כל זמן שהיו בין עיניך, יהיו שנים, לכך מסלקין של ראש תחלה. אי נמי, כדי שיניחנה בתיק תחלה ושל יד עליהם, להודמן לו תחלה, דאין מעבירין על המצות.
- 95 [ט] רב מנח תפילין ומצלי. ולא קאמ'ר: מקרי ומצלי, משמע דכבר קרא, והניחם בין ק'ריאת ש'מע לתפילה ובירך עליהם, מידי דהוה אמשיב ושואל כו'. ויש מפרשי'ם, בלא ברכה. עיין בתפילת י"ח.
- [כ] זמן הנחתן בבקר, מכדי שיראה חבירו הרגיל עמו קצת ברחוק ד' אמות ויכריהו. אע"ג דק'יימא ל'ן, לילה זמן תפילין אלא שאין מורין כן, היינו לעניין שאם היו בראשו וחשיכ'ה, אין צריך לחלצן, אבל לכתחילה - אין להניחן קודם הזמן הזה. ואם צריך לילך בדרך, יכול להניחם בלא ברכה, ובהגיע זמנן ממשמש בהם ומברך. והר"ד פרוץ כתב, דקיימא לן דלילה זמן תפילין, אלא שאין להניחן בלילה גזירה שמה ישן בהם. ומי שרוצה לצאת לדרך, יכול להניחן ולברך עליהם מיד קודם זמנן. והרא"ש לא כתב כן. טור.
- עוד כתב: וימשמש בהם בכל שעה, וימשמש בשל יד תחילה. ואח"ד כ"ך בשל ראש. ואסור ליכנס בהם בבית הכסא קבוע להשתין, בתפילין שבראש, גזירה שמה יעשה צרכיו. ובבית הכסא עראי, מותר להשתין בהם כשהן בראשו, אבל אם אוזן בידו - אסור. טור.
- 110

- שינויי נוסחאות -

/ מ"ק] א,ה,פ,ג: ליתא. | 88-92 מצות... עכ"ל] א,ה,ג,פ: ליתא. | 93 לפני שורה זו מביא את שורות 66-72. / בין עיניך] ה: בין עיניכם. ל ליתא. / שיהיו] ג: שיהא. / בין עיניך] ה: בין עיני. פ: בעיניך. / שנים] א: שתיים. ה,ל,ג: שתיים. | 94 לכך] ל: הילכך. / תחלה] א,ה,ג: תחילה. / כד"ן] ג: למען. / שיניחנה] א,ה,ל: שיניחם. ג: יניחם. / בתיק] ה: בתיק שלהם. / תחלה] א,ה,ג: תחילה. | 95 להודמן] פ: להודמן תחלה. / תחלה] א,ה,ג: תחילה. / על המצות] א,ה: כו'. ל ליתא. ג: על מצות. ונוספה הערת המעתיק: עיין מצד אחר ותמצא השאר. וכוונתו להעתיק שורות 69-72 בשולי העמוד. | 96-136 רב מנח... סליקו הלכות תפילין] ג ליתא. | 96 מנח] א,ל: אנח. / מקרי] א,ה,ל: וקרי. / משמע] ל: משמע דקרי. / דכבר] פ: דסבר(!). | 97 והניחם] א: והיניחם. ה,ל: והניחן. / בין ק'ריאת ש'מע לתפילה] פ: בין לק'ריאת ש'מע בין לתפילה. | 98 אמשיב] פ: אמשיא(!). / ושואל כו'] ה: ואשואל. / ויש מפרשי'ם] א,ה,ל: וי"א. / עיין בתפילת י"ח] א ליתא. ה: סליחו דיני תפילין. ל: סליק מקצת דיני תפילין. | 99-136 זמן הנחתן בבקר... סליקו הלכות תפילין] א,ה,ל ליתא.

- [כא]** מצות תפילין שהן ד' פרשיות, שהן: "קדש" עד "למועדה"; "והיה כי יביאך" עד "בחוזק יד"; "שמע" עד "בשעריך"; "והיה אם שמוע" עד "על הארץ". ויעשה כל הפרשיות פתוחות, דהיינו, שישאר בסוף השיטה חלק כדי ג' תיבות של ג' ג' אותיות, או בתחילתה, חוץ מפרשה ראשונה, שיעשה סתומה. ובתחילת הכתיבה יאמר: אני כותב לשם קדושת תפילין. ואין די במה שיחשוב כך. ומלבד זה צריך לכתוב כל האותיות לשם תפילין. ויכתבם בדיו, ובכתיבה תמה ומיושרת, ותהיה כל אות מוקפת גויל. ובגמ' דבק אות, הרא"ש מתיר, ויש אוסרים, משום חק תוכות; בסמ"ק. ותהיה מס' ומתוייגת כראוי, ולא יחסור בה אפילו קוצו של יו"ד. וצריך שיכתוב בימינו, אף [אם] שולט בשתי ידיו. ואם הוא איטר יד, שמאל דידיה הוי כימין דעלמא. ואין צריך לשרטלו, כ"י א"ם למעלה ומן הצדדין, כפי'רוש ר'בנו ת"ם. ואם אינו יודע לכונן השורות כ"י א"ם על ידי שירטוט, הרשות בידו.
- כתב בסמ"ג:** צריך להניח למעלה חלק או כמלא אטבא, שהוא חצי צפורן, וגם למטה. והרא"ש כתב, שאין צריך להניח למעלה חלק, רק כדי גגה של למי"ד, ולמטה כדי אורך הכ"ף והנו"ן, ובתחילה ובסוף אין צריך להניח כלל. ויזהר מאד בחסרות ויתירות. ויתרון יש תקנה בגריה, אבל חסר, אין תקנה, דאין מגיהין בתפילין, דא"ם כ"ן היה כותבן שלא כסדרן.
- צריך לדקדק בכל האותיות שיהו כתובות כתקנן. ואילו האותיות שצריך לדקדק, שבקל האדם טועה: צריך לדקדק בנקודה שעל האל"ף, שתהא כמו יו"ד שתגיע בה. וכן כל האותיות צריכות להיות גולם אחד, לכך צריכות ליגע, כגון הנקודה בשי"ן ועי"ן, ומה שאחורי הצדי"ק, ובאחת שאינה נוגעת פסולה, חוץ מרגל הה"א והקו"ף, שאותם לבדם אין להם ליגע, ואם נוגעים פסולה. **טור**.
- סליקו הלכות תפילין.

נספח ב:

השוואת היקף חטיבת הלכות תפילין בכתב־היד

בטבלה זו השוו היקף הלכות תפילין (ומיקומי הקטעים) בחמשת כתב־היד שנעשה בהם שימוש במהדורתנו, זה מול זה, ומול מקורה של ההלכה (במקרה שאכן ידוע המקור, בוודאות או ברמת סבירות גבוהה). מספרי השורות הם לפי מהדורת ההלכות שנעשתה לצורך רישום שינויי הנוסחאות, המופיעה בנספח א, שם גם נרשמו סימני כתב־היד.

חסרונות של מילים ספורות לא נרשמו בטבלה זו (שלכך נועד שינויי הנוסחאות), אלא רק חסרון שורה אחת, לכל הפחות. גם אם כתב־היד המקביל מוסר את ההלכה באופן הפוך מכתב־היד האחרים (כמו נ, שורה 1), עדיין לא התייחסתי לזה כאל חסרון.

מקרא: V = זהה; = חסר; = הועתק במקום אחר (והמספר מציינ את השורה במהדורתנו לשם הועבר הקטע).

בציוני מקורות ההלכות (עמודה 2 בטבלה), הבדלתי בין קטע שמקורו נתפרש בחיבורנו, שנכתב בגופן **מודגש**, לבין קטע שזיהוי מקורו נעשה על־ידי (רק אם זיהויו הוא ברמת סבירות גבוהה, אם כי כמובן לא ודאי לחלוטין) שנרשם בגופן רגיל. וכשלא עלה בידי לברר את המקור צוין הדבר בשלושה קווים אופקיים (---).

שורות	מקור ההלכה	פ	א	ל	ה	נ
1	---	V	V	V	V	V
2-4	---	V	V	V	V	
4-5	---	V	V	V		
6-10	טור	V	V	V		
10-13	טור	V	V	V		
13-16	טור	V				
17	---	V	21	21	21	
18-21	---	V	46	46	46	46
21-23	טור	V				
23-24	טור	V	46	46	46	46
24-25	טור	V		V		
25-27	טור	V				
27-28	טור	V	V	V		
28	טור	V	V	V		
29-34	---	V	V	V	V	V
34-36	---	V	V	V	V	
36-38	---	V	V	V	V	V
38-43	---	V	V	V	V	V
43-45	---	V	V	V	V	V
45-44	אור זרוע	V	V	V	V	
44-48	---	V	V	V	V	V

נ	ה	ל	א	פ	מקור ההלכה	שורות
V	V	V	V	V	טור	50-48
				V	טור	54-50
V	V	V	V	V	---	55-54
V	V	V	V	V	---	58-56
	V	V	V	V	---	61-59
				V	טור	65-62
88	V	V	V	V	הגהות מרדכי קטן	68-66
88	V	V	V	V	עץ חיים	72-69
V	V	V	V	V	רוקח	75-73
V	V	V	V	V	---	77-76
				V	טור	79-77
V	V	V	V	V	הגהת ר"פ לסמ"ק	82-80
V	V	V	V	V	מרדכי קטן	84-82
V	V	V	V	V	מרדכי קטן	87-85
		V			סמ"ג	92-88
V	V	V	V	V	---	95-93
	V	V	V	V	---	98-96
				V	טור	106-99
				V	טור	110-107
				V	טור	135-111

נספח ג:

דיני תפילין מכת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Ebr. 324

כאמור במבוא (ליד הערה 17), דיני תפילין שבכת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Ebr. 324 (דפים 141-142) שונים לחלוטין מהלכות תפילין של משפחת כת"י פרמה 1902. אציגם אפוא לפני המעיין בנספח זה. במהדורתי לא התייחסתי למחיקות ודאיות של הסופר (שנעשו ע"י גרשיים על התיבה) וגם לא למילואי שורה. קיצורים וראשי תבות שפיענוחם אינו מסופק השלמתי בתוספת הגרש המציין את הכתיב המקורי. הניקוד בכתב־היד.

מעט ענייני תפילין קבצתי כאן בקוצר¹.

חייב אדם למשמש בתפילין תמיד כל זמן שהם עליו, שלא יסיח דעתו מהם. די לו לאדם בתפילין העשויים כמו דעת רבינו שלמה נ"ע, כי פעם אחת מצאו על בימה של יחזקאל תפילין עשוין כסדר רש"י נ"ע. איטר², פ'רוש שמטייר ב'ל³ יד ימינו. פ'רוש, איטר שכותב בשמאל שאר אנשים. וצריך האיטר שיניחם על יד ימין שהו'א שמאלו, שנ'אמר: "והיו לאות על ידכה", לכך כתוב "כה", לדרוש יד כה, זהו יד שמאל שהיא כהה, שאי'ן לה כח גדול כמו האחרת.

וצריך לְהִדָּק הקשר ביד ימין שהוא שמאלו⁴, שנ'אמר: "וקשרתם וכתבתם", מה כתיבה בימין של אדם, אף קשיר'ה בימין של אדם.

הוי זהיר שלא תניח תפילין של ראש על המצת, כי הו'א דרך המינין⁵, אל'א שמים על השיער. והא דכת'ב: "בין עיניך", רוצה לומר, שימצמץ⁶ להניחם על הראש כנגד בין העינים, ולא נגד העינים, והכי גזרינן בגזירה שוה מקורחה. ועיין בס'.

ואחר הנחת יעמוד אדם ביראה, כי שם י' נקרא עליו, ויברך כל הברכות על הסדר, כמו שכתבתים בתחלת הקובץ, ולא ישנה הסדר. ויברך ברכת התורה. וכן היה נוהג רבי' יוחנן: בודק נקביו ונוטל ידיו ומברך ענ' ומניח תפילין, ומברך על התורה, ומלמד תורה לתלמידיו.

האומר פסוקי דזמרה או קריאת' שמע או שום דבר מיושב, ירחיק ירכיו זו

1 בשוליים נוסף: "דיני".

2 בשולי הדף נוספה הערה: "איטר. בריש ע"פ השרשי', וכן פ'רש רש"י בתלים, גבי "ואל תאטר עלי באר פיה", במזמור' על הששנים". ואולי בתחילת הערה יש לקרוא: "בריש ע"פ השר שי". וכך או כך איני יודע משמעויותו.

3 יכול להיות שהגרש מסמן מחיקת כל התיבה.

4 בכתב היד: "שהוא שמאלו ימין". ותיבת 'שמאלו' נמחקה. אולם נראה שטעה הסופר במחיקה ויש למחוק את 'ימין'.

5 בשוליים: "כדאית'א פר'ק הקור'א".

6 כנראה צ"ל: "שיצמץמם".

מזו, פן יתחמם ויהרהר בעבירה אם ידבקם זה לזה, אבל רגליו יקרב זה לזה בשוה, כדי שיכוין לבו לתפלתו.

ומי שאין לו אלא תפילין אחת, יניחם ויברך עליהם ב' ברכות - "להניח" ו"על מצות תפילין". ומי שיש לו שני תפילין ומספר בין זו לזו, יברך על של ראש ב' ברכות, אבל עבירה בידו, לפי שסיפר בנתיים. ואם צריך לענות קדיש או ברכו בינתיים, עונה ואין זה עבירה, אך מ'כל מ'קום על של ראש מברך שתיים. כך פסק בספר ילמדנינו. ואם לא היו לו בקריאת שמע ובתפילה תפילין עליו, יטרח למצוא תפילין לברך עליהם קודם שיעבור היום, ויניחם ויקרא פרשה ראשונה של קריאת שמע, שאם עבר עליו היום ולא הניח תפילין, עבר בשמנה עשה. ומי שיש לו חולי מעים וצריך ללכת לנקביו תמיד, לא יניח תפילין. כל אדם שיכול לשמור עצמו בשעה שהתפילין בורעו ובראשו, שלא יצא רוח ממנו מלמטה ושלא ישן בהם, הוא נקרא גוף נקי כאליש'ע בעל כנפים ומותר לו להניחם, וחייב להניחם.

[שנינו פרק הקורא עומד וכו': העושה תפלתו עגולה, פי'רוש, תפילין שבראשו עגולין כאגוז או כביצה, סכנה שלא יכנס בראשו, ואין בהם מצוה, דמרובעים בעינן].⁷

כשישים האדם התפילין הנרתיק, ישים של ראש תחלה ואחר כך של יד, לפי שכשיבא למחר ימצא יד תחלה, לפי שנאמר: "וקשרתם לאות על ידך", ואחר כך "והיו לטטפות בין עיניך". ואם פשע או שכח והניח של יד בנרתיק קודם של ראש, למחר כשיטלם, יטול של ראש תחלה, ואנו יודעים כי חיוב הוא לברך תחלה על של יד, ואחר כך אם היה מניח של ראש ולא היה מברך בהם אלא היה נוטל של יד, היה מבזה מצוה תפילין של ראש, ועל זה אמרו חכמים: אין מעבירים על המצות, פי'רוש, המצוה הבאה לידך עשה תחלה, ואל תעבירנה בשביל מצוה אחרת. ואם כן, אם היה מברך על של ראש לא⁸ הוא הראוי, כדפירשתי, שנאמר: "וקשרתם וכו', והיו לטטפות" וכו'.⁹

במרדכי: כתב רבינו שמשון, שצריך לכסות בין של יד בין של ראש, דכתיב: "לך לאות", ולא לאחרים לאות וכו'. ועתה חיישינן ליוהרא, ומכסים אותם אע"פ שאין נכון אף למ"ד.

שח בצרכי תפילין או שענה קדיש או ברכו, פר"ת, דאין זה הפסק אלא דווקא מדבר דברים בטלים. ודווקא בתפילין, בין זה לזה חשיב הפסק, אבל בין שחטי'ה לשחטי'ה, לא. זה דבר ספר המ' ¹⁰. ובמרדכי פסק, דהוי הפסק, וצריך לחזור ולברך. ועיין בהלכות תפילין ובפרק כיסוי הדם.

7 המוסגר נכתב בגליון, בצד ההלכה הקודמת.

8 בכתב-היד הוכפל בטעות: "לא לא".

9 כאן דילגתי על כמה הלכות תפילה ועניית אמן שאינן נוגעות לתפילין.

10 קריאת תיבה זו אינה בטוחה.

גילוח השיער שבמקום קשר התפילין

כתב ר' יעקב ברוך לאנדא ב'ספר האגור' שהדפיסו בנאפולי בשנת רנ (1490), לערך: כתב ה'רוקח', שיש לגלח השער שעל הצואר, כדי שתהיה הרצועה נוגעת בבשרו. ולא נהגו כן¹.

דעה מחודשת זו כבר הובאה בספרו של ר' אברהם ב"ר עזריאל, מזקני ביהם ותלמידים של ר' יהודה החסיד וה'רוקח', אלא שבניגוד לבעל 'ספר האגור' המסתפק בהודעה שלא נהגו כן, ר' אברהם בר' עזריאל תמה ומשתומם על הלכה זו: כתב ה"ר אלעזר ז"ל, שצריך לגלח כנגד הקשר, שלא יהא חוצץ. אמת ואמונה! **כי זה הצדיק לא כיון**, דמאי שנא קשר מתפילין עצמן שאין צריך לגלח? ! ועוד, דאמרינן בהערל³, שאני עופר דהיינו רבייתיה⁴.

שתי שאלות גלגל ר' אברהם בר' עזריאל לפתחו של ה'רוקח': א, מדוע נשתנה דינו של הקשר מדינין של התפילין; ב, דבר הגדל כדרכו אינו חוצץ, כמוכח מהתלמוד. אמנם ר' שמשון בר' אליעזר, בספרו 'ברוך שאמר' על הלכות כתיבת סת"ם ותיקונם, מביא את חידושו של ה'רוקח' בתוספת חשובה: "וכתב, שיש לגלח השער שעל הצואר,

* התפרסם לראשונה בספרי: סגולה: עיונים וברורים במנהג והלכה, פיוט, מדרש ואגדה, א, ירושלים תשעב, עמ' 11-13, ונדפס כאן מחדש בשינויים קלים.

1 האגור השלם, הלכות תפילין, סי' נה, מהדורת הרב מ' הרשקר, ירושלים תשכ, עמ' כד טו"א. והובאו דבריו ב'בית יוסף' וב'מגן אברהם', ראה: בית יוסף, או"ח, סוף סימן כו; מגן אברהם, שם, ס"ק ד.

2 תמיהה זו מתחזקת לנוכח העובדה, שבכתבי ה'רוקח' מפורש שאין צורך לגלח את השער שבמקום הקציצה. ראה פירושו לשיה"ש, ד א: "**לצמתך**", גימטריא **תפילין**. וזהו שסמך לו 'שערך', לשון שיער, **על השיער הם**... דבר אחר: 'מבעד לצמתך שערך', כמו שנאמר: שערו היה נראה בין ציץ למצנפת, ששם מניח תפילין. וזהו: 'מבעד לצמתך' נראה 'שערך'" (פירוש הרוקח לשיה"ש, ד א, מהדורת הרב מ' הרשקר [בתוך: הגדה של פסח עם פירוש הרוקח], ירושלים תשמ, עמ' רכב; ומשם בתוספות השלם, שיה"ש שם, אות ד, עמ' עו טו"ב). וקשה לדחוק בדבריו "תפילין... **על השיער הם**" שכוונתו, **למקום השער**, שהיה ל'רוקח' לפרש. למקבילות הגימטריא, שיליתא בהן ההמשך שלפנינו, ראה מאמרי: 'דרשה לברית מילה לתלמיד רבינו יהודה החסיד', ירושנתו, ספר רביעי (ירושלים תשע), עמ' ס הערה 86.

3 בבלי, יבמות עה רע"ב.

4 ערוגת הבשם, ב, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשו, עמ' 43. הספר חובר סביבות שנת ד'תתקצד (1234), ראה: ערוגת הבשם, ד, ירושלים תשכג, עמ' 113.

כדי שתהא הרצועה נוגעת בכשרו⁵. **וכתב סוד על זה**⁶. המילים האחרונות מביאות אותנו לכלל הבנה, שאין לנו לחפש את טעם דברי ה'רוקח' ברובד ההלכתי אלא ברובד הסודי, בתורת הסוד של חסידי אשכנז. ואכן מנהג זה מפורש לפנינו בספר 'סודי רזיי' ל'רוקח' (והוא, כנראה, היה לפני ר' שמשון בר' אליעזר⁷) שנדפס לאחרונה:

ולמה כותבין 'שדי' בתפילין? שי"ן בארבע בתים בראש, דל"ת כנגד הצואר, יו"ד ביד. כי 'שדי' נגד אבות. תדע, יעקב יצחק אברהם, סופי תיבות שלהם באתב"ש שדי⁸...

שי"ן בבתי תפילין שבראש, שהיא כנגד יעקב...

דל"ת כנגד יצחק, והיא כנגד הצואר, שפשט צוארו לישחט ליחד שמו של הקב"ה. והדל"ת בעורף - כל הצואר כולו כשר לשחיטה⁹, כנגדו בעורף, כל העורף כשר למליקה¹⁰. **לכך מגלחין הצואר, כדי שתהא הרצועה על בשרו...** יו"ד כנגד אברהם, שנתנסה בעשר נסיונות...¹¹.

חיובו של ה'רוקח' לגלח את השער שבמקום קשר התפילין אינו מפאת דין הלכתי מיוחד, הרואה בשער דבר החוצץ בין קשר התפילין לצוואר האדם, והנוגד לקביעת התלמוד שדבר הגדל מהגוף ומחובר לו אינו חוצץ, כי אז ה'רוקח' היה מחייב גם את גילוח השער שכנגד קציצת התפילין, וכהערת תלמידו ר' אברהם בר' עזריאל. קביעת ה'רוקח' ש'מגלחין הצואר כדי שתהא הרצועה על בשרו' נובעת מתורת הסוד החסידית: אשכנזית המקבילה פרט כנגד פרט כ'קרסים בלולאות'¹², והשוותה את המניח תפיליו והדל"ת בעורפו ליצחק שפשט צווארו לשחיטה, ומדמה את עורף המניח תפילין למקום

5 בכתב"ד אחר הנוסח: "שיש לגלח השער שעל הצואר בעורף, במקום קשר, והרצועות נוגעות בבשרו". ע"י שם (להלן, הערה 6), שינויי נוסחאות.

6 ר' שמשון בר' אליעזר, ברוך שאמר על ספר תקון תפילין, סי' כח, מהדורת הרב מ"מ משייזב (בתוך: קובץ ספרי סת"ם, א), ירושלים תשל, עמ' נב.

7 כל אריכות הענין שמביא שם מה'רוקח' מצוי ב'סודי רזיי', שם.

8 סופי תבות 'יעקב יצחק אברהם': **בקם**, ובחילוף אתב"ש: **שדי**. רמז זה מצוי בחיבורים נוספים מחסידי אשכנז, ראה מאמרי: דרשה לברית מילה (לעיל, הערה 2), עמ' 8 והערה 89, ובכל הנסמך שם.

9 משנת חולין, א ד.

10 משנה, שם.

11 סודי רזיי, א, מהדורת הרב א' אייזנבך (בתוך: ספרי הר"א מגרמיזיא בעל הרוקח, א, ירושלים תשסד), עמ' ג טו"ב - ה טו"א [=רזיאל המלאך, אמשטרדם תסא, דף ח ע"א].

כבר במדרש אותיות דר"ע, נו"א, אות ה (בתי מדרשות, ב, עמ' שסו), הוקבלו שלושת אותיות 'שדי' לשלושת האבות, אלא ששם ההקבלה שונה: "...הודיע להם מקצת שמו שאינו מפורש, שנאמר (שמות ו ג): 'וארא אל אברהם יצחק ויעקב באל שדי', שלש אותיות הודיע להם כנגד שלשתן: ש כנגד אברהם, ד כנגד יצחק, י כנגד יעקב. ולכולם שם אחד גילה להם."

12 ראה: 'דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכח, עמ' 76-79.

השחיטה. וכפי שיש להסיר את השער (נוצות העוף או צמר הכבש) המצוי במקום השחיטה כדי שלא יפגום בסכין השחיטה¹³, כן יש למניח התפילין לגלח את השער שבעורפו שכנגד הקשר.

במלים אחרות: אילו ה'רוקח' היה מחייב את גילוח השער שבמקום קשר התפילין מכוחה של ההלכה, היו טענות תלמידו צודקות ונכונות¹⁴. אולם הוא חייבה מכוחה של תורת הסוד החסידית אשכנזית, שאין להגדרות ההלכתיות השפעה עליה.

ולמרות שר' אברהם בר' עזריאל נמנה על תלמידי ה'רוקח' והיה מצוי בחיבוריו, נראה שחלק מכתביו לא הגיעו לידו¹⁵, ולכל הפחות הוא לא ראה לדברים שהובאו לעיל מ'סודי רזי'¹⁶. שאלולא זאת קשה להבין כיצד מכח שתי תמיהותיו הנזכרות הוא כותב בהחלטיות ('אמת ואמונה') על רבו: 'כי זה הצדיק לא כיון', בעוד שמעיון במקור הדברים נמצא שאין בהם כל תמיהה ופליאה.

13 ראה: משנת בכורות ג; בבלי, בכורות כד ע"ב - כה ע"א; שו"ע, אר"ח, סימן תצח סעיף יג, ובנו"כ; שם, יר"ד, סימן כד סעיף ח, ובנו"כ. ההלכה נזכרה גם בספר רוקח, הלכות שבת, סימנים סז, רצו. וראה גם ספר חסידים, מהדורת הרב ר' מרגליות, סימן תתלד: "חכם אחד היה, שראה אחד שלוקח נוצה מצואר עוף, ואחר ששחט היה מקנח הסכין בנוצת העוף...".

14 אמנם ראה מגן אברהם, אר"ח, סימן כז ס"ק ד: "בזבחים (יט ע"א) מבעיא, אם כינה חיה ושערו הוא חציצה לענין בגדי כהונה. ונראה לי, שמפני זה כתב ה'רוקח' שיש לגלח השער שעל הצואר, **שלא יהא חוצץ**...". אך גם לדבריו עדיין לא נתיישבה תמיהתו הראשונה של ר' אברהם ב"ר עזריאל, מדוע ה'רוקח' אינו מחייב לגלח את השער גם במקום קציצת התפילין.

15 זכר לדבר יש בייחסו ל'ספר הכבוד' (לר' יהודה החסיד) קטעים שמעולם לא היו בו. כן הסיק לאחרונה י' דן, ר' יהודה החסיד, ירושלים תשסו, עמ' 109-111. וראה גם: ערוגת הבשם, ד, עמ' 116, ליד הערה 59.

גם לאישים אחרים מחסידי אשכנז חסרו ספרים מרכזיים מתורתם, כמו ר' שמואל ב"ר קלונימוס (חכם מאוחר יחסית, שחי מחוץ לחוג המרכזי של חסידי אשכנז), הכותב: "...כך הבנתי מדברי ספר האמונות. אבל אני הצעתי הדברים כסידרן ואין ספר האמונות בידי, אלא כאשר אני זכור שכתבו בו עיקר דבריי אלה. על כן רבתי יבוננו אם שגיתי ויוכיחוני במישור בחדס עינוותנותם" (נדפס אצל: ד' אברמס, 'ספר שקוד לרבי שמואל בן רבי קלונימוס ותורת הכבוד של תלמיד ר' אלעזר מוורמס', אסופות, יד [תשסב], עמ' רלג). כיוצא בזה גם ה'רוקח' לא הכיר את 'כתב הפולמוס' שכתב רבו, ר' יהודה החסיד. ראה: ש' עמנואל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', מחקרי תלמוד: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ג, כרך א, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשסה, עמ' 618.

16 למרות שבחיבורו 'ערוגת הבשם' הוא מצטט מחיבור זה כמה פעמים (ראה: ערוגת הבשם, ד, ירושלים תשכג, עמ' 116, ליד הערה 55 ובה), נראה שהעותק שלפניו לא היה שלם.

גודל התפילין בזמן חז"ל

גרסינן בתלמוד הבבלי, ברכות כג ע"א:

תנו רבנן: בראשונה היו מניחין תפילין בחורין הסמוכין לבית הכסא, ובאין עכברים ונוטלין אותן. התקינו שיהו מניחין אותן בחלונות הסמוכות לרשות הרבים, ובאין עוברי דרכים ונוטלין אותן. התקינו **שיהא אוחזן בידו ונכנס**. אמר רבי מיאשא בריה דרבי יהושע בן לוי: הלכה, **גוללן כמין ספר ואוחזן בימינו כנגד לבו**. אמר רב יוסף בר מניומי אמר רב נחמן: **ובלבד שלא תהא רצועה יוצאת מתחת ידו טפח**.

למסקנת העניין, הנצרך להתפנות, יחלוץ את תפיליו, יגלול את הרצועות, ויאחזם ביד ימינו כנגד לבו, ויזהר שלא תצא מידו רצועה הגדולה טפח ויותר. לפשטות לשון התלמוד והפוסקים, יש לחלוץ גם את תפילין של ראש וגם את תפילין של יד. כן, למשל, כותב הרמב"ם (הלכות תפילין, ד יז): "היה לבוש תפילין והוצרך לבית הכסא... **חולץ תפיליו** ברחוק ארבע אמות, וגוללן בבגדו כמין ספר תורה ואוחזן בימינו כנגד לבו, ויזהר כדי שלא תהא רצועה יוצאת מתחת ידו טפח, ונכנס ועושה צרכיו". ואילו היה מדובר רק בתפילין של ראש היה לרמב"ם לכתוב: "**חולץ תפילין של ראש** ברחוק ארבע אמות". סתימת לשון זו מופיעה גם בשאר פוסקים, וכך הוא גם בשו"ע (או"ח, סימן מג סעיף ה).

גודל התפילין

כיום גודל בית תפילין (הקציצה) הוא כ"4 ס"מ על 4 ס"מ, ובתוספת התיטורא והמעברתא, גודלו הכללי הוא כ"5 ס"מ רוחב על כ"6 ס"מ אורך וכ"4 גובה (למקפידים שגובה הבית יהיה זהה למדת אורכו ורוחבו). כן למנהג הנפוץ היום, ובלא להתייחס למנהג קהילת חב"ד וקהילות אחרות, לעשות את בתי התפילין גדולים עוד יותר¹. והנה עתה יש להבין, כיצד כף יד אחת יכולה להכיל שני בתי תפילין עם רצועותיהם, תוך הקפדה "שלא תהא רצועה יוצאת מתחת ידו טפח"? הרי בתפילין של ימינו ניתן – לכל היותר – להחזיק בקושי בית תפילין אחד עם רצועותיו!

* התפרסם לראשונה בעלון 'באר חיינו', גליון ט, כד במרחשון תשעט, עמ' 2, 4.

1 ראה: שו"ע, או"ח, סימן לב סעיף מא ובמשנה ברורה שם, וגם בפסקי תשובה, שם, סעיף סו.

שאלה נוספת: בהמשך סוגיינו (ברכות כג סע"א) נאמר, שאם אין שהות ביום לשוב וללבוש את התפילין "עושה להן כמין כיס טפח ומניחן" בתוכו, ו"כיס טפח" ביאורו: טפח אורך על טפח רוחב². ועל הלכה זו מוסיף אב"י: "לא שנו אלא בכלי שהוא כליין", שאז גודל הכלי צריך להיות טפח לכל הפחות, "אבל בכלי שאינו כליין - אפילו [אם הכיס] פחות מטפח" זה מספיק. וכאן הלומד עומד ותמה, הא כיצד בכיס שגודלו **פחות מטפח על טפח**, היינו, **פחות מ-9.6 ס"מ אורך על 9.6 ס"מ רוחב** (לשיטת השיעורים של בעל 'חזון איש'), יכול להכיל שני בתי תפילין **עם הרצועות שלהן?** והדבר תמוה עוד יותר לשיטת הגר"ח נאה, שהטפח הוא 8 ס"מ בלבד! אכן ניתן לומר, שאין הכוונה לתת את שני בתי התפילין בכיס אחד אלא שיתן תפילין של ראש בכיס נפרד ותפילין של יד בכיס נפרד, ואתי שפיר, אך פשטות העניין אינו נראה כן³.

תפילין זעירות!

והנה בין ההלכות שחז"ל הורו לנו בדרך כתיבת פרשיות התפילין והתקנת בתי התפילין ורצועותיהם, לא נאמר דבר בנוגע לגודל בתי התפילין עצמם, וכמה יהיה גודלם הפחות ביותר. גם בגאונים ובראשונים כמעט לא נאמר דבר בעניין, ורק בספר 'שימושא רבה' מתקופת הגאונים נתחדש, שבתי התפילין לא יהיו פחותים מאצבעיים על אצבעיים, אך להלכה לא נפסק כן⁴, וגם בזמן חז"ל לא הקפידו על שיעור זה, ואדרבא הם נהגו לעשות את בתי התפילין קטנים ביותר, כפי שניתן להיווכח מכמה בתי תפילין מתקופת התנאים ששרדו באורח פלא עד ימינו.

כשהרומאים כבשו את ירושלים והחריבו את בית המקדש השני, ברחו שרידי הלוחמים היהודיים ועוד מתושבי ירושלים אל איזור מדבר יהודה וסביבות ים המלח, שם הסתתרו במערות הרבות המצויות בו. גם כשפרץ מרד בר כוכבא, כשני דורות לאחר חורבן בית המקדש השני, הסתתרו רבים מחייליו של בר כוכבא ומהמון העם באותן מערות מסתור, וכשהמרד דוכא באכזריות בידי הרומאים שליטי הארץ, ידו של האויב השיגה אותם גם שם. אמנם הרבה מפריטי המסתתרים נשתמרו באותן מערות עד ימינו, ובהם פריטים הבאים מן החי או מן הצומח שנשתמרו באופן נדיר בזכות האקלים היבש של מדבר יהודה ואיזור ים המלח, כמו: אריגים, חפצי עור וגלעיני פרות וגם כמה בתי תפילין, אשר למרבית הפלא הם ממש זעירים בגודלם.

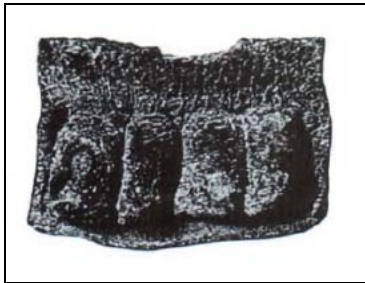
באחת המערות שבנחל צאלים (מדבר יהודה) נמצא בית תפילין של ראש שגודלו הכללי הוא 16 מ"מ על 17 מ"מ. בית תפילין זעיר כזה התגלה גם במערה שבנחל מורבעת (גם הוא במדבר יהודה). וגם בכמה ממערות נחל קומראן (הסמוך לים המלח)

2 ראה: שו"ת תשב"ץ, ח"ג, סוף סימן כו.

3 וראה עוד: הרב ד"י ווייס, מגדים חדשים על מסכת ברכות, לדרך כג ע"א, מהדורה חדשה, ירושלים תשסח, עמ' רמה, ד"ה 'בכלי אינו כליין'.

4 עי' טור וש"ע, או"ח, סי' לב סעיף מא ובנו"כ.

נמצאו כמה עשרות בתי תפילין שגודלם הממוצע הוא בסביבות 1 ס"מ על 2 ס"מ (וכבר דנו על כך שבתי תפילין אלו אינם רבועים ממש, שאין אורכם זהה לרוחבם, ואכ"מ). נראה אפוא, שבתקופת התנאים והאמוראים נהגו לעשות את בתי התפילין קטנים בהרבה מהנהוג היום (וכנראה מפני שהם הניחו את התפילין כל היום, ויותר קל לנהוג כן כשבתי התפילין אינם גדולים), ומובן היטב כיצד יד אחת או כלי הפחות מטפח על טפח יכולים להכיל שני בתי תפילין ורצועותיהם, והמציאות העולה מסוגייתנו מתיישבת היטב.

צילום מוגדל מאחד מבתי התפילין שנמצאו במערות קומראן

התפילין שנמצאו בנחל צאלים

צילום מוגדל מבית תפילין פתוח שנמצאו במערות קומראן

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

<p>ר' יצחק ב"ר משה מווינא, אור זרוע, א-ג, מהדורת י' פרבשטיין ואחרים (מהדורת מכון ירושלים), ירושלים תשע</p>	<p>אור זרוע</p>
<p>ר' אהרן הכהן מנרבונה, ארחות חיים, א, בעריכת הרב ש"י קליין, מרכז שפירא תשעז</p>	<p>ארחות חיים</p>
<p>הרב ד' יוסף, הלכה ברורה: אוצר פסקי הלכות על פי סדר השלחן ערוך, א-יט, ירושלים תשנט-תשעט</p>	<p>הלכה ברורה</p>
<p>ר' בחיי אבן-חלאווה, כד הקמח, מהדורת הר"ב ח"ד שעוועל, בתוך: כתבי רבינו בחיי, ירושלים תשל, עמ' ט-תנא</p>	<p>כד הקמח</p>
<p>מחזור ויטרי: לרבינו שמחה מויתרי, א-ג, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשסט (שני הכרכים הראשונים הם במהדורה שנייה ומתוקנת)</p>	<p>מחזור ויטרי</p>
<p>מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוויץ ו"א רבין, פרנקפורט ענ"מ תרצא</p>	<p>מכילתא דר' ישמעאל</p>
<p>ספר מרדכי, הלכות קטנות, בתוך: תלמוד בבלי, דפוס וילנא וצילומיו הנפוצים*</p>	<p>מרדכי, הלכות קטנות</p>
<p>סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשלב</p>	<p>סדר רע"ג</p>
<p>ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא (ה'רוקח), פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת הרב מ' הרשלה, ירושלים תשנד</p>	<p>סידור הרוקח</p>
<p>ר' משה מקוצי, ספר מצות גדול (סמ"ג), ויניציאה שז</p>	<p>סמ"ג</p>
<p>ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונה, ספר המאורות על הלכות קטנות, מהדורת הרב מ"י בלוי, ניו-יורק תשכז</p>	<p>ספר המאורות על הלכות קטנות</p>
<p>ר' ברוך ב"ר יצחק מצרפת, ספר התרומה, מהדורת הרב ד' אברהם, ירושלים תשע</p>	<p>ספר התרומה</p>
<p>רבינו בחיי: ביאור על התורה, א-ג, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשל-תשלב</p>	<p>פירוש רבינו בחיי</p>
<p>שמושא רבה, מהדורת ע' הילדסהיימר, בתוך: הלכות גדולות, א, ירושלים תשלב, עמ' מו-נ (מבוא), 488-495 (מהדורה)</p>	<p>שמושא רבה</p>

* לאמיתו של דבר, 'מרדכי' על הלכות קטנות אינו 'ספר המרדכי' לר' מרדכי ב"ר הלל, תלמיד מהר"ם מרוטנבורג, אלא הוא 'קיצור ספר מרדכי' לר' שמואל שליזשטט, אך עם כל זאת, המשכתי לכנות את הספר 'מרדכי', אחרי שכן נתקבע שמו זה מאות שנים. לזהותו האמתית של 'מרדכי' על הלכות קטנות, ראה: הרב י"ש סופר, 'הלכות ציצית מתוך ספר 'מרדכי קטן' לרבינו שמואל משליצטאט', חצי גבורים - פליטת סופרים, ט (תשעו), עמ' קכח-קמה.

תיקונים והוספות להדפסה שנייה

לעמ' ב-ג: בנוגע להיכרותו ר' בחיי אבן-חלאווה עם העניינים ש"טעמי תפילין וציצית" לחכם לא נודע, שבכת"י פרמה, ספריית הפלטינה cod. Parm. 2785, שכנראה לא הכירו ישירות אלא העתיק ממקורו, יש להוסיף, שלטענת הרב ע' דשא, ר' יעקב ב"ר חננאל סקילי **השתמש בכתב-היד המדובר** (ראה ספרו: ילקוט מדרשים: אוצר מדרשי חז"ל, ג, צפת תשסה, עמ' רכט-רל, הערה 1), והוא כנודע היה מחכמי ספרד ו**חברו** של ר' בחיי אבן-חלאווה! (הערת פרופ' שמחה עמנואל, ותודתי נתונה לו).

עמ' כג הערה 198: צ"ל: "וכן הוא בפירוש רבינו בחיי, המקביל להמשך העניין...".

לעמ' לא-לג: כעת מצאתי שגם בכת"י קמברידג', האוניברסיטה Add. 561 (מתכ"י: F16849), דפים א32-א39, בחציים התחתון של שולי העמודים, הועתקה חטיבת 'דיני תפילין' ממקור המשותף למשפחת כת"י פרמה 1902, אם כי לא בדקתי עדיין לאיזה נוסח ממשפחה זו היא קרובה יותר.

חציו הראשון של כת"י קמברידג' 561 הנוכר (דפים א1-א144ב), מחזיק סידור כמנהג צרפת עם פירוש (בשוליים), הקרוב למשפחת הפירושים שממנה נדפס 'סידור חסידי אשכנז' (על משפחה זו אכתוב, בע"ה, במקום אחר). וכנראה ש'דיני תפילין' הנוכרים הועתקו כאן (באופן חריג) ממקור שהשתייך למשפחת פרמה 1902, וממקור זה הועתקו עוד כמה קטעים בודדים ששולבו בפירוש הנוכר, כמו הקטע החתום "ס"ק" (דף א26), שקטעים אלו הם אחד ממאפייני היחודיים של משפחת פרמה 1902. ובע"ה במקומו אברר את העניין.

לעמ' מד הערה 53: על כינוי 'ספר מצוות גדול' בשם 'מצוות ארוך', השווה הקדמת ר' מרדכי ב"ר נתן ב"ר אליקים "בן הישיש הרב רבי יצחק האשכנזי משטרשפורק" שהוסיף לספר מצוות קטן לר' יצחק מקורביל, המתארת כיצד המחבר קיצר את 'ספר מצוות גדול', וזה לשונו (המוסגר נוסף ממני): "לימים עמדו תלמידיו [של ר' יצחק מקורביל] ובקשו ממנו, בכל מצוה ומצוה פרושה ופסקים הראים לצורך ליכתב בה, ושמע להם. מה עשה, הלך ולקח **ספר המצות הארוך** שחבר הר"ר משה מקוצי... וליקט ממנו הפסקים... כי אמרו תלמידיו, שכל כך היו מחשיבין לזה המחבר, הר"ר מקורביל, כמו הרב ר' משה מקוצי, בעל **ספר המצות הגדול**". הכותב מכנה את הספר 'ספר המצות הארוך', אך מיד בהמשך חוזר לשמו המקובל: 'ספר המצות הגדול'!

כותב ההקדמה, ר' מרדכי ב"ר נתן, מתלמידי מהר"ם מרוטנבורג, נולד סביבות שנת ה'כה (1265). הקדמתו ל'ספר מצוות קטן' נדפסה בראש סמ"ק, קושטא [רע?], ובמהדורה מחודשת על-פי עדי נוסח נוספים בידי הרב י"מ פלס במאמרו 'פיוט לשושביני החתן לרבינו אליקים בן הרב יצחק משטרסבורג', מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון ז-ט (תג-תה), שבט תשעו, עמ' ז-ט (המצוטט, מעמ' ח), ומשם, עמ' ט, נטלתי את הפרטים הביוגרפיים של הכותב. תודתי להרב יהודה לייביש ווייס ממנוטריאל על עזרתו בהערה זו.

